

Γεώργιος Ν. Γκότσης*

ΠΡΟΤΥΠΑ ΚΑΙ ΑΡΧΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΗΘΙΚΗΣ
ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΔΙΟΙΚΟΥΣΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ:
ΜΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Κύριος στόχος αυτής της έρευνας είναι η διακρίβωση εκείνων των αξιακών αρχών και προτύπων που συνθέτουν την ειδικότερη οικονομική ηθική της ελληνικής διοικούσης Ορθόδοξης Εκκλησίας, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο η τελευταία συλλαμβάνει, ερμηνεύει και αποτιμά τα φαινόμενα της σύγχρονης οικονομικής πραγματικότητας. Καταβάλλεται προς τούτο προσπάθεια να προσδιοριστούν όχι μόνο οι θεωρητικές συνιστώσες του προβλήματος, αλλά και οι άμεσες εμπειρικές του διαστάσεις. Η εμπειρική διερεύνηση επιμέρους θεμάτων οικονομικής ηθικής επιχειρείται στη βάση διεξαγωγής έρευνας πεδίου, με χρήση ερωτηματολογίου που απευθύνθηκε σε κληρικούς ανωτέρων βαθμίδων. Τα συμπεράσματα της έρευνας, παρά τη δυσχέρεια γενικευσιμότητάς τους, προδίδουν ορισμένες θεμελιώδεις πτυχές αυτών των κανονιστικών προτύπων της οικονομικής πράξης, διακριτών έναντι εκείνων που συνθέτουν την ομολογη ηθική των ετερόδοξων εκκλησιών στην Ενωμένη Ευρώπη.

* Διδάκτωρ Οικονομικής Επιστήμης και Διδάκτωρ Πολιτικών Επιστημών. Λέκτωρ στο Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

** Η έρευνα αυτή συνιστά μέρος ερευνητικού προγράμματος που διεξήχθη από το Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών υπό την εποπτεία του καθηγητή Πέτρου Γέμτου. Τη στατιστική ανάλυση των απαντήσεων έκανε ο καθηγητής του τμήματος Δ. Διαλέτης. Από τη σύνολη ανάλυση, μόνον η βασική στατιστική σχολιάζεται εν προκειμένω. Ευχαριστώ θερμά από τη θέση αυτή τις πτυχιούχους του τμήματος Ελένη Κλη, Γλυκερία Μανιώτη και Βασιλική Σιερέκη για την πολύτιμη συνδρομή τους στη συλλογή και ταξινόμηση του εμπειρικού υλικού.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Το πρόβλημα των αρχών, προτύπων και κανόνων οικονομικής ηθικής που διακρίνουν τη σύγχρονη εμπειρία, πρακτική και ποιμαντική διακονία των χριστιανικών εκκλησιών στην Ενωμένη Ευρώπη προσλαμβάνει ιδιαίτερη σημασία και αποφασιστική επικαιρότητα στην εποχή μας. Πρόκειται για ένα σύνθετο, πολύπλευρο και πολυεπίπεδο εγχείρημα διαμόρφωσης, στα πλαίσια των επιμέρους εκκλησιών, ενός οικονομικού (και κοινωνικού) ήθους συμβατού (αλλά και ενίοτε ασύμβατου) προς τις απαιτήσεις των οικονομικών και ευρύτερων κοινωνικών διεργασιών που συντελούνται στις σύγχρονες ευρωπαϊκές κοινωνίες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποκτά η διαμόρφωση ρυθμιστικών προτύπων της ατομικής και συλλογικής οικονομικής δραστηριότητας, τα οποία αντανακλούν μια ορισμένη θεολογική συμβολική, δηλαδή επιδέχονται θρησκευτική νοηματοδότηση.

Αξιόλογες είναι οι προσπάθειες που καταβάλλονται, προς την κατεύθυνση αυτή, στο χώρο των σύγχρονων ευρωπαϊκών χριστιανικών εκκλησιών. Ποιμαντικές εγκύκλιοι, άρθρα και δημοσιεύσεις, επιστημονικές μελέτες και μονογραφίες συμβάλλουν στην προσπάθεια τόσο εκλογίκευσης του κόσμου των οικονομικών φαινομένων όσο και προσδιορισμού ενός κανονιστικού πλαισίου ατομικής οικονομικής συμπεριφοράς των πιστών, δηλαδή των ανά την Ευρώπη Χριστιανών. Αυτή ακριβώς η πνευματική παραγωγή παρουσιάζει πρόσθετο ενδιαφέρον στο βαθμό που ενσωματώνει πολιτισμικές αξίες της νεότερης ευρωπαϊκής παράδοσης διεκδικώντας ευρύτερη κανονιστική εγκυρότητα (ανεξάρτητα από επιμέρους εγγενείς θεολογικούς περιορισμούς). Για το λόγο αυτό, η ιστορική επικαιρότητα αυτής της σύγχρονης οικονομικής θεολογίας είναι καταλυτική στα πλαίσια των συνθηκών παγκοσμιοποίησης των οικονομικών φαινομένων, θεσμών και πρακτικών.

Η ρωμαιοκαθολική θεολογία τοποθετήθηκε, εδώ και δεκαετίες, σε ζητήματα παρόμοιας φύσης. Αφετηρία αυτών των εξελίξεων απετέλεσε η περίφημη διακήρυξη *Dignitatis humanae* της δεύτερης Βατικανής Συνόδου, με συνέχεια μία σειρά σχετικών παπικών εγκυκλίων. Η εγκύκλιος *Populorum progressio* (1967) του πάπα Παύλου VI συνηγορεί υπέρ των αγαθών της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης ως προϋποθέσεων της ειρήνης και ευνομίας, ενώ ζητήματα εργασιακής ηθικής (με μία σύντομη κριτική στη λειτουργία τη οικονομίας της αγοράς) τίγονται στις εγκυκλίους *Laborem exercens* (1981) και *Sollicitudo rei socialis* (1988) του πάπα Ιωάννη Παύλου ΙΙ.

Οι χριστιανικές εκκλησίες συνειδητοποίησαν, τις τελευταίες δεκαετίες, την οξύτητα και επικαιρότητα πιεστικών οικονομικών προβλημάτων, προ-

βάλλοντας το ιδεώδες μιας οικονομίας στην υπηρεσία του ανθρώπου. Αυτή η απαίτηση κοινωνικής ηθικής ευαισθητοποίησε χριστιανούς διανοούμενους ώστε να ασχοληθούν με το πρόβλημα της υπανάπτυξης και της φτώχειας σε πλανητική κλίμακα (σε συνδυασμό προς ενδεχόμενες πολιτικές προεκτάσεις του, ή επιπτώσεις στο πεδίο της διεθνούς πολιτικής). Η ρωμαιοκαθολική σκέψη (από τον Jacques Maritain έως τις πλέον ακραίες εξάρσεις της θεολογίας της απελευθέρωσης), έστρεψε σταδιακά την προσοχή της σε ζητήματα πολιτικής, θεσμών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ο συνδυασμός στοιχείων μαρξικής κριτικής και θεολογικής ερμηνευτικής έδωσε περαιτέρω ώθηση στα κοινωνικά δόγματα του καθολικισμού με στόχο την αμφισβήτηση των αρχών νομιμοποίησης της διεθνούς οικονομικής τάξης (χωρίς ωστόσο ευρύτερη συναίνεση σ' αυτή τη ριζοσπαστική προοπτική). Η μέριμνα, εντούτοις, για ένα σύνολο οικονομικών φαινομένων του σύγχρονου κόσμου (νέα ένδεια, εξαθλίωση του Τρίτου Κόσμου, ανεργία) διακρίνει τη χριστιανική κοινωνική σκέψη, με παράλληλη συνεκτίμηση και άλλων συναφών οικονομικών παραμέτρων (εργασιακό ήθος, ποιότητα συνθηκών απασχόλησης, αμοιβή της εργασίας, μορφές εξηρημένης εργασίας, δυνατότητες συλλογικών παρεμβάσεων, καθιέρωση δεοντολογικού πλαισίου οργάνωσης της οικονομικής ζωής κ.λπ.). Οι ευρωπαϊκές προτεσταντικές εκκλησίες, με αίτημά τους στο Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών, προτάσσουν ένα σύνολο ρυθμιστικών αρχών του οικονομικού πράττειν με άξονα κριτήρια ατομικής υπευθυνότητας, ελευθερίας της προσωπικότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης. Η σχέση του ανθρώπου προς τα αγαθά της θείας δημιουργίας οριοθετείται σε πλαίσια σεβασμού ανθρωπίνων δικαιωμάτων και καθιέρωσης κανόνων οικονομικής δικαιοσύνης με στόχο την αρωγή και συνδρομή προς τους ενδεείς και τους ασθενέστερους.

Οι ορθόδοξες εκκλησίες (συμπεριλαμβανομένης και της ελλαδικής εκκλησίας), παρά το έκδηλο ενδιαφέρον τους σε συναφούς φύσεως ζητήματα, δεν ανέπτυξαν ένα συγκροτημένο και σαφώς προσδιορισμένο πλαίσιο σύλληψης των ρυθμιστικών παραμέτρων της οικονομικής συμπεριφοράς. Κεντρικό στοιχείο στην οικονομική ηθική των ανά τον κόσμο ορθόδοξων εκκλησιών παραμένει κατ' εξοχήν η εναρμόνισή της προς το περιεχόμενο της βιβλικής, πατερικής και βυζαντινής οικονομικής διδασκαλίας. Η εκκλησιαστική θεώρηση του οικονομικού βίου διατηρεί, στα πλαίσια αυτά, τον πρωταρχικό της κανονιστικό χαρακτήρα, σύμφωνα με τις θεμελιώδεις επιταγές της αλληλοβοήθειας, της φιλανθρωπίας και της αγαθοεργίας. Σε έναν κόσμο, ωστόσο, διαρκών οικονομικών μετασχηματισμών, η Ορθόδοξη Εκκλησία καλείται, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, να καταθέσει τη δική της μαρτυρία πίστεως, ζωής και δημιουργίας. Αλλά και

η στάση των ορθόδοξων χριστιανικών εκκλησιών στα θέματα της οικονομικής ανάπτυξης, της δημοκρατίας, της ευημερίας και της ευρωπαϊκής ενοποίησης αξίζει να τύχει περαιτέρω διερεύνησης.

Η εργασία αυτή διαρθρώνεται σε 5 συνδεδεμένα τμήματα. Στο πρώτο τμήμα εξετάζεται η θεωρητική διάσταση της οικονομικής ηθικής της Ορθόδοξης Εκκλησίας σε σύγκριση προς στοιχεία της ομολογής ηθικής των ετερόδοξων ευρωπαϊκών εκκλησιών. Στο δεύτερο τμήμα τίθενται τα ερωτήματα μιας ειδικότερης εμπειρικής διερεύνησης του ίδιου προβλήματος, ενώ στο τρίτο τμήμα σχολιάζονται συνοπτικά τα ερευνητικά ευρήματα. Στο τέταρτο τμήμα θίγονται ορισμένες ιδιαιτερότητες του αντικειμένου της έρευνας, ενώ στο τελευταίο διατυπώνονται ορισμένα συμπεράσματα που απορρέουν από τη διεξαγωγή αυτού του εγχειρήματος.

1. Η ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΕΚΛΟΓΙΚΕΥΣΗ: Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΣΤΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

1.1. Η βιβλική και πρωτοχριστιανική οικονομική ηθική και οι μεταγενέστερες διαφοροποιήσεις: συνοπτική επισκόπηση

Η οικονομική ηθική στην Παλαιά Διαθήκη συγκροτείται με άξονα τη γη ως χώρο εκπλήρωσης της επαγγελίας του Θεού,¹ ως τόπο ευφορίας και γονιμότητας (Δευτ. 8:7-10). Ελευθερία οικονομικών συναλλαγών και μεταβίβασης ιδιοκτησίας (ή, ακριβέστερα, επιστροφής της στον αρχικό ιδιοκτήτη κατά τη διάρκεια του ωβηλαίου έτους) αποτελεί συνήθη πρακτική (Λευιτ. 25:8-17). Μέριμνα υπέρ των αδυνάτων και ενδεών συνιστά σαφή επιταγή του νόμου (Λευιτ. 19:10, 4 Βασ. 25:12, Τωβίτ 2:2-3, 4:7, Εσθήρ 9:22, Ιώβ 29:12 και 34:28, Παροιμ. 14:21, 19:17, 28:27, Σοφ. Σειράχ 4:1, 4:4, 7:32). Παράλληλα, προσδιορίζονται επιμέρους ζητήματα εργασιακής και συναλλακτικής ηθικής: ο εργατικός μισθός πρέπει να καταβάλλεται χωρίς καθυστέρηση (Λευιτ. 19:13), η τοκοληψία απαγορεύεται προκειμένου για Ισραηλίτες (Έξοδ. 22:24-26, Λευιτ. 25:35-37), ο έντοκος δανεισμός ωστόσο είναι επιτρεπτός κατά τις συναλλαγές προς τους εθνικούς (Δευτ. 23:20), οι εμπορικές δραστηριότητες αποφέρουν οικονομική ευημερία (III Βασίλ. 3-10). Η προφητική σκέψη του 8ου π.Χ. αιώνα διακρινόταν από την απεριφραστή καταδίκη της εκμετάλλευσης των πτωχών από τους ισχυρούς (Αμώς 5:21-24, Μιχαίας 3:9-12, Ιεζεκιήλ 18:12, 22:29). Ο προφητικός λόγος υποδεικνύει συνεχώς την παράβαση των Ισραηλιτών

1. Για μία διεξοδική προσέγγιση αυτών των προβλημάτων, βλ., Gordon, 1989, σ. 1-42, και Gordon, 1987, σ. 43-67. Επίσης, Paris, 1998.

και την πρακτική της απεριόριστης συσσώρευσης πλούτου και εδαφικών κτήσεων στην οποία επιδίδονταν οι τελευταίοι (*III Βασιλ.* 21:1-2, *Μιχ.* 2:1, *Ησαΐας* 5:8), γεγονός που επιφέρει απώλεια της θείας εύνοιας.² Η εβραϊκή γραμματεία των βιβλίων της σοφίας, εντούτοις,³ διαβλέπει στην ευημερία την ουσιαστική ανταμοιβή της εργασιακής προσπάθειας, χωρίς να παύει να διενεργεί αναφορές στη χρηστότητα των ηθών, την εντιμότητα και την ευθύτητα (*Παροιμ.* 10:9, 12:11).

Στα έργα της Καινής Διαθήκης δεν λείπει η διαπραγμάτευση αναλόγων ζητημάτων οικονομικής ηθικής.⁴ Στα συνοπτικά Ευαγγέλια, προβάλλεται μια απερίφραστη καταδίκη του υπέρμετρου πλούτου, αλλά και αυτής της ιδιοκτησίας στις περιπτώσεις που συνιστούν εμπόδια στην αναζήτηση του Θεού, την άσκηση των αρετών και των θείων εντολών (*Ματθ.* 5:42, 6:24-34, 19:16-26, *Μάρκ.* 10:17-31, 12:41-44, *Λουκ.* 6:32-5, 12:13-31, 18:18-30, 21:1-4). Οι ευαγγελιστές προτάσσουν ιδιαίτερος το ιδεώδες της ασκητικής αυτάρκειας στα απολύτως αναγκαία (*Ματθ.* 10:5-14, *Μάρκ.* 6:8-11, *Λουκ.* 9:3-5, 10:3-9) κατά το παράδειγμα του Χριστού (*Λουκ.* 9:58). Η απάρνηση των επίγειων αγαθών στην προοπτική της Βασιλείας του Θεού επιφέρει πολλαπλές πνευματικές αμοιβές (*Ματθ.* 19:29, *Λουκ.* 18:29-30). Παρά την αναμφίβολως αρνητική σημασιολογική διάσταση του υλικού πλούτου, δεν λείπει σειρά αναφορών σε πτυχές της οικονομικής ζωής και του πρακτικού βίου των ανθρώπων (*Ματθ.* 20:1-16 και 25:14-30).

Στην οικονομική θεολογία των πρωτοχριστιανικών κοινοτήτων μετά το γεγονός της Πεντηκοστής⁵ διακρίνονται δύο αντίρροπες τάσεις, κατ' ουσίαν δύο αντιθετικά υποδείγματα συγκρότησης του οικονομικού βίου. Σύμφωνα με τη διήγηση των Πράξεων, η κοινότητα των Ιεροσολύμων υπό

2. Για το πρόβλημα της διασύνδεσης κοινωνικής κριτικής και αποκαλυπτικής θείας παρουσίας στην προφητική σκέψη, βλ., εισαγωγικά, Anderson, 1988. Για το ζήτημα της υιοθέτησης αυτής της ευρύτερης προβληματικής (σε σωτηριολογικά-εσχατολογικά πλαίσια), από την καινοδιαθηκική παράδοση, βλ. Earle-Ellis, 2000, σ. 52-61.

3. Παρόλα αυτά, η συσσώρευση κεφαλαίου σε πραγματική ή χρηματική μορφή συνιστά ματαιοπονία: η κατοχή υπέρμετρου πλούτου έχει ως συνέπεια την ανθρώπινη καταπόνηση, τη ματαιότητα, τη μη-πλήρωση των ακόρεστων επιθυμιών (*Εκκλησιαστής* 4:8 και 5:9). Βλ., περαιτέρω, Whybray, 1990.

4. Διεξοδική προσέγγιση αυτών των θεμάτων επιχειρείται στο Gotsis, Drakopoulou-Dodd, 2000, και Gotsis, Drakopoulou-Dodd, 2002.

5. Για μια προσέγγιση αυτού του ευρύτερου ζητήματος, βλ., ενδεικτικά, Kraybill, Sweetland, 1983, και Kato, 1997. Για τις οικονομικές διαστάσεις της παύλειας συνδρομής στους εν ανάγκαις της Ιερουσαλήμ, βλ., ενδεικτικά, Joubert, 2000, σ. 150-152. Διαπραγμάτευση του ζητήματος των ευρύτερων οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων της ρωμαϊκής Παλαιστίνης, βλ. στα ακόλουθα έργα: Malina, 1987· Esler, 1995· Malina, 1997.

την εποπτεία των αποστόλων καλλιέργησε το όραμα της κοινοκτημοσύνης, με ταυτόχρονη εγκατάλειψη των υλικών αγαθών, του ατομικού ιδιοκτησιακού δικαιώματος χάριν της συνδρομής στους απόρους και ενδεείς ως εκδήλωση της χριστιανικής πίστης και αγάπης (*Πράξ.* 2:44-47, 4:32-37). Στον Παύλο, ωστόσο, συναντάται μία *μερική κατάφαση* του περιεχομένου των οικονομικών δραστηριοτήτων: ασφαλώς, ο Παύλος προτρέπει ενθέρμως τους πιστούς στην Κόρινθο να μιμηθούν τις εκκλησίες της Μακεδονίας οι οποίες, παρά την καταφανή έλλειψη πόρων, προσέτρεξαν σε αρωγή της εκκλησίας των Ιεροσολύμων η οποία περιέπεσε σε έσχατη ένδεια, κατά το υπόδειγμα της κενώσεως (της εκούσιας πτωχείας) του Χριστού (*Ρωμ.* 15:26-27, 1, *Κορινθ.* 16:1-4, 2, *Κορινθ.* 8:1-9). Η αναγκαιότητα όμως της δέσμευσης των πιστών σε οικονομικές δραστηριότητες είναι εμφανής στον Παύλο, στα πλαίσια της εργασιακής ηθικής του (2 *Θεσσ.* 3:6-13): η καταδίκη της απραξίας, άλλωστε, προϋποθέτει ανασκευή μιας εσφαλμένης εσχατολογικής αντίληψης για την αμεσότητα της κρίσης του κόσμου από τη θεία παρέμβαση (2 *Θεσσ.* 2:1-12). Ορισμένα άλλα όμως καινοδιαθηκικά κείμενα προβαίνουν σε μία εκ νέου καταδίκη της συσσώρευσης πλούτου και αγαθών (*Εβρ.* 10:14, *Αποκάλ.* 2:9, 3:17-18), αναπαράγοντας προγενέστερες ελληνο-ρωμαϊκές πεποιθήσεις⁶ ή υιοθετώντας παλαιοδιαθηκικές θεματικές περί καταδυνάστευσης των αδυνάτων από τους ισχυρούς (πρβλ. *Αμώς* 8:4-14, *Ησαΐας* 3:14-15, 58:6-7). Απορρίπτεται συνεπώς με σφοδρότητα η πλεονεξία και φιλοχρηματία των ισχυρών, ενώ η υπομονή των ασθενέστερων τυγχάνει πλήρους επιδοκιμασίας (1 *Τιμόθ.* 6:6-10, *Εβρ.* 13:5, *Ιακώβ* 1:9-11, 5:1-6, 1 *Ιωάν.* 2:15-17), διότι είναι δηλωτική του περιορισμού των υλικών απολαύσεων (1 *Πέτρ.* 2:11), σε αντίθεση προς τη ματαιοδοξία των συναλλακτικών σχέσεων (2 *Πέτρ.* 2:3 και 2:15, *Ιακώβ* 4:13-14).

Οι ίδιες αντίρροπες τάσεις διακρίνουν τη μεταγενέστερη χριστιανική γραμματεία.⁷ Η κοινή χρήση των αγαθών παραμένει προσφιλής στους αποστολικούς πατέρες, με βάση την αντίληψη της ριζικής μετοχής των

6. Πρόκειται κατ' εξοχήν για τις καθολικές επιστολές (καθώς και τις ποιμαντικές του Παύλου). Στην επιστολή του Ιακώβου, για παράδειγμα, διαφαίνεται η επίδραση στωϊκών αντιλήψεων, βλ. προς τούτο: Jackson-McCabe, 2001, σ. 200-239. Για την ευρύτερη κοινωνική διάσταση αυτών των επιστολών, βλ. Meynard-Reid, 1988, σ. 68-98· Chester, Martin, 1994, σ. 28-36. Για μία ανάλυση της συμβολικής διάστασης της πτώχειας, βλ. Wachob, 2000, σσ. 152-153, 167-170, 172-175, 191-193, 196-197.

7. Βλ., ενδεικτικά, Moreschini, Norelli, 2000, σ. 169-170· Gonzalez, 1990. Για τη σημασία της διαμόρφωσης μιας χριστιανικής εργασιακής ηθικής στην ύστερη αρχαιότητα, βλ. Salamito, 1996, σ. 51-75.

ευπόρων στις δυσχέρειες των ενδεών (*Διδαχή* IV: 5-8, *Επιστ. Βαρν.* XIX, 8PG2, 777-8). Η συσσώρευση κεφαλαίου έχει άμεσες ανθρωπολογικές επιπτώσεις: εγκλωβίζει τον άνθρωπο στον παρόντα κόσμο, αμβλύνει την ανθρώπινη διάνοια και παραλύει τη βούληση, στερεί τη δυνατότητα τήρησης των θείων επιταγών μέχρι του μαρτυρίου (*Ερμάς, Sim.* I, 1-7, PG2, 951-2). Σε άλλα έργα, ωστόσο, η εργασία περιβάλλεται με θετική σημασία: η στάση των πρωτοχριστιανικών κοινοτήτων εμφανίζεται αντίθετη στην αδράνεια και την παθητικότητα (Τερτυλλιανός, *De Idololatria* 5:12, Αμβροσίου, *Cain II*, 2:8), με έντονες προτροπές προς χειρωνακτική εργασία (1 *Κλήμεντος Ρώμης* 49:5, Minucius Felix, *Octavius*, 8. Ωριγένους, *Κατά Κέλσου* III, 55 και VI, 36). Η ενασχόληση με παρόμοιας φύσης εργασίες επιδέχεται περιορισμούς προκειμένου για κληρικούς (Césaire της Arles, *Sermo I*, 7). Η εξάρτηση από τη συσσώρευση περιουσίας καταδικάζεται (2 *Κλήμ. Ρώμης* 4:3, 6:4), ενώ επαινείται η αγαθοεργία (16:4).

Σταδιακά στις χριστιανικές εκκλησίες της ύστερης αρχαιότητας αναπτύσσεται μία *περιορισμένη τάση καταλλαγής* προς ορισμένες ενδοκοσμικές διεργασίες στα πλαίσια της ευρύτερης οικονομίας της σωτηρίας.⁸ Ακολουθώντας τη διάκριση του Ειρηναίου της Λυών μεταξύ εγγενούς αδίκου προσοικειώσης αλλοτρίων αγαθών και δικαίας χρήσης του οικονομικού πλεονάσματος μέσω της φιλανθρωπίας (PG7, 1064-5), ο Κλήμης Αλεξανδρείας θέτει τις απαρχές της συζήτησης περί της σωτηρίας των ευπόρων⁹ – *Quis dives salvetur?* Η δικαία χρήση της περιουσίας αποκαθιστά μία γνήσια συμβιωτική σχέση (P.G. 8, 541-44) μέσω της αγαθοεργίας ως θείας οικονομικής πράξης που διανοίγει μέσω των χρημάτων την οδό της αφθαρσίας (*Quis dives*, 32:1): ο πλούτος λειτουργεί ως εμπόδιο στην πορεία προς σωτηρία μόνο όταν υποδηλώνει την ανθρώπινη επιλογή να συναρτάται το περιεχόμενο της ζωής προς την ισχύ του χρήματος, γεγονός που διαβρώνει την ψυχή (ό.π. 19:3). Ο Αυγουστίνος, ωστόσο, υπήρξε εκείνος που διατύπωσε με έμφαση τη θέση για την κοινωνική λειτουργία της ιδιοκτησίας¹⁰ προς μετριασμό των καταχρήσεων του πλούτου (P.L. 33, 665 και P.L. 35, 1437), κατά το θετικό δίκαιο. Εντούτοις, σύμφωνα με

8. Βλ., διεξοδικά, Countryman, 1980· Funkenstein, 1995, σ. 284-291. Καθοριστική, στα πλαίσια αυτά, υπήρξε η επίδραση της παύλειας οικονομικής ηθικής: βλ., αναλυτικά, Meeks, 1983, σσ. 9 επ., 51 επ., και Meeks, 1986, σσ. 110-113, 129-130, 147. Η εικόνα της εκκλησίας ως οίκου του Θεού επέδρασε καθοριστικά στη συγκρότηση των χριστιανικών κοινοτήτων ως αθροίσματος επιμέρους, κατ' οίκον εκκλησιών. Βλ. Vermer, 1983.

9. Moreschini, Norelli, 2000, σ. 313-314, καθώς και Nardi, 1991.

10. Βλ., αναλυτικά, Γκότσης, 2000, σ. 33-56, ειδικότερα σ. 34-36.

το θείο δίκαιο, κάθε αγαθό ανήκει στους ενάρετους (P.L. 34,20), ενώ οι ασεβείς δεν διαθέτουν έννομες αξιώσεις επί των κτήσεών τους (P.L. 33, 665).

Παρά την απόσταση μεταξύ Εκκλησίας του κόσμου, το χάσμα ήταν δυνατόν να καλυφθεί από τη στιγμή που έγινε αντιληπτό ότι η θεσμική δομή των εκκλησιών απαιτούσε την άσκηση ορισμένων οικονομικών δραστηριοτήτων προς βιώσιμη λειτουργία τους. Ωστόσο, οι διεργασίες αυτές συντελούνται κατ' εξοχήν μόνο στη Δύση με την εμφάνιση των μοναστικών ταγμάτων,¹¹ ορισμένα των οποίων συγκεντρώνουν αξιόλογο πλούτο (όπως το τάγμα του Citeaux),¹² ενώ προβλήματα οικονομικής ηθικής αποτελούν αντικείμενο εκτενούς συζήτησης (π.χ., αντιπαράθεση δομινικανών και φραγκισκανών μοναχών στα ζητήματα ιδιοκτησίας-ένδειας κληρικών).¹³ Σειρά μεσαιωνικών συζητήσεων συνηγορούν προς αυτή την κατεύθυνση: η εκλογίκευση των θεμελίων του ιδιοκτησιακού δικαιώματος υπό τους περιορισμούς του κοινού αγαθού¹⁴ και του *ius necessitatis*¹⁵ από τον Θωμά Ακινάτη, η ανάπτυξη του δόγματος της δίκαιης τιμής των αγαθών¹⁶ σε μεσαιωνικούς συγγραφείς, καθώς και η καθιέρωση εξαιρέσεων στον κανόνα απαγόρευσης της τοκοληψίας.¹⁷ Νομιμοποιώντας τις ενδοκοσμικές δραστηριότητες των πιστών, ο Ακινάτης προβάλλει την παραδοχή ότι η ατομική ιδιοκτησία, παρά το ότι δεν απορρέει από το φυσικό δίκαιο, αλλά από τη σύμβαση και τη νομοθεσία (S, T, Pallae q.66, a.2, ad.1), συνιστά μία ορθολογική προσθήκη, ένα *συμπλήρωμα* του φυσικού δικαίου, στο επίπεδο της διαχείρισης και διανομής των αγαθών (ό.π., α. 2, 1-2). Με τον τρόπο αυτό, η δυτική Εκκλησία αποστασιοποιείται προοδευτικά από το φραγκισκανικό ιδεώδες μιας συμμετοχικής κοινότητας και αυτοπροσδιορίζεται ως κάτοχος ιδιοκτησίας, συμβατής ακόμη και μ' αυτές τις επιταγές της ευαγγελικής τελείωσης (Ιωάννου του XXII, *εγκύκλ. Frequens*, 5, 408-49). Παρά τις επιμέρους αντιφάσεις, παρόμοιες ρυθμι-

11. Για την οικονομική σημασία των μοναστικών ταγμάτων της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας, βλ. Weber, 1991, σσ. 363-364, 380-383, και Weber, 1996, σσ. 259-262, 280-286.

12. Για την οικονομική διάσταση αυτού του μοναστικού τάγματος, βλ. Baumgartner, 1999, σ. 156.

13. Για το περιεχόμενο της εν λόγω διαμάχης, βλ. Γκότσης, 2000, σ. 41-48, και Γκότσης, 2000, σ. 111-142, ιδιαίτερα 130-132.

14. Βλ., διεξοδικά, Kempshall, 1999, σσ. 163-164, 283-284, 318-321.

15. Finnis, 1998, σ. 188-196.

16. Βλ., ενδεικτικά, Langholm, 1987, εις Lowry, σ. 115-135, ιδιαίτερα σ. 117-126, και Langholm, 1998b, σ. 439-451, ιδίως 459-470.

17. Langholm, 1992, και Langholm, 1998a, σ. 59-76.

στικές επιταγές επιβιώνουν στη σύγχρονη κοινωνική διδασκαλία των εκκλησιών ως στοιχεία μιας ευρύτερης διαχρονικής πορείας, γεγονός που θα θυγεί συνοπτικά στην επόμενη ενότητα.

1.2. Η οικονομική ηθική των σύγχρονων χριστιανικών εκκλησιών: συνοπτική συγκριτική αναφορά

1.2.1. Η οικονομική ηθική των ετερόδοξων ευρωπαϊκών εκκλησιών

Με βάση τις προγενέστερες θεολογικές συζητήσεις και τη διαχρονική εμπειρία της ως ενδοκοσμικού θεσμού, η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία ανέπτυξε σταδιακά σειρά θέσεων που υποστασιοποιούν την κοινωνική διδασκαλία της.¹⁸ Σημαντική στην κατεύθυνση αυτή είναι η αποκρυστάλλωση του κοινωνικού δόγματος του καθολικισμού σε σειρά εγκυκλίων ποιμαντικού, ηθικού ή θεολογικού περιεχομένου ως απάντηση στα επιτεύγματα και τις προκλήσεις του φιλελευθερισμού, του τεχνολογικού πολιτισμού και των κοινωνιών της ανεκτικότητας.¹⁹ Οι εγκύκλιοι αυτές αναπαράγουν βασικές αρχές της βιβλικής, δυτικής πατερικής και ιδίως θωμιστικής οικονομικής ηθικής, σύμφωνα με τις οποίες απαιτείται η διανομή του οικονομικού πλεονάσματος στους ενδείς (σε εθνικό ή υπερεθνικό επίπεδο), η συνδρομή στις ανάγκες των απόρων [*Rerum Novarum* (RN), 19. *Gaudium et Spes* (G.S.), 69. *Populorum Progressio* (P.P.), 22. *Sollicitudo rei socialis* (SRS), 39. *Centesimus annus* (C.A), 30-31. *Quadragesimo anno* (Q.A.), 36]. Στα πλαίσια αυτά διενεργούνται αναφορές σε ζητήματα όπως: η δημοσιονομική πολιτική [*Mater et Magistra* (M.M.), 77, 88, 116-117, 127 επ., 150-2. *Pacem in Terris* (P.T.), 49 επ., 132-145. P.P. 23-4, 33-5, 51-3. CA, 44-9], η υπεροχή των υπερχοσμίων, εσχατολογικών θείων δωρεών (R.N. 18 επ., M.M., 245-51. P.P., 19. S.R.S. 28), η αναγνώριση της ιδιοκτησίας ως εννόμου αναφαίρετου αγαθού (RN 4-10, P.T.21, SRS 42, CA 30), η κατάφαση της ατομικότητας, της δημιουργικότητας, της υπευθυνότητας, των δικαιωμάτων των ανθρώπων (QA 49, MM 109-12, PT 8-27, P.P. 15-16, 27-8, CA 13, 42-3).

Η συστηματοποίηση και εκλογίκευση του περιεχομένου της κοινωνικής διδασκαλίας της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας επεκτείνεται και σ' άλλες

18. Βλ., διεξοδικά, Mahoney, 1984· Maugenest, 1990· Aubbert, 1987· Coste, 2000· Calvez, 1989, και Calvez, 1999a.

19. Βλ., σχετικά, Jean Paul II, 1993· Vatican II (concile), 1967· Bonnefous, Valdrini, 2000· Doré, 2000· Baron et al., 2000.

περιοχές για να συμπεριλάβει ζητήματα εργασιακής ηθικής: ο άνθρωπος συμμετέχει, μέσω της εργασιακής του προσπάθειας, στο συνεχές έργο του Θεού-Δημιουργού, συνεχίζοντας, υπό μία έννοια, στο μέτρο των δυνατοτήτων του, αυτή την πράξη της θείας δημιουργίας (Ιωάννης Παύλος ΙΙ, 1981, *Laborem exercens*, 25). Η μη-εργασία, ωστόσο, δεν πρέπει να καταλογισθεί σε φαινόμενα ανθρωπίνης αδράνειας και παθητικότητας, αλλά πρωτίστως σε δομικά χαρακτηριστικά του οικονομικού συστήματος (π.χ., ακούσια ανεργία), γεγονός που τείνει να ακυρώσει τη συμμετοχική διάσταση της εργασίας στο αιώνιο, θείο σχέδιο και να διαβρώσει την πραγματική φύση της μέσω φαινομένων αλλοτρίωσης (ό.π., 26). Στο σημείο αυτό, σημαντική είναι η συμβολή της κοινωνικής σκέψης χριστιανών διανοητών,²⁰ σε θέματα ευρύτερης επιχειρησιακής ηθικής: κατ' αρχήν, η παρούσα διάρθρωση των επιχειρήσεων, με τη διάσπαση της ενότητας ιδιοκτησιακού status και επιχειρηματικής πολιτικής, δεν ευνοεί την ανάδυση προτύπων και αρχών ηθικής υπευθυνότητας,²¹ ενώ η υπερβολική εξειδίκευση της εργασίας δεν συνάδει πάντοτε προς τον κανόνα του σεβασμού του ανθρωπίνου προσώπου.²² Η αυτονόμηση των μεθόδων διαφήμισης, η στάση έναντι του οικονομικού φιλελευθερισμού και της πολιτικής απελευθέρωσης των αγορών,²³ η συμμετοχή των υπό ανάπτυξη χωρών στη λειτουργία της παγκόσμιας οικονομίας, η διαμόρφωση ηθικών κανόνων στον επενδυτικό χώρο και τη σφαίρα της κατανάλωσης, η άσκηση κοινω-

20. Βλ., σχετικά, *Semaines Sociales de France, D'un siècle à l'autre: L'évangile, les chrétiens et les enjeux de société* (Paris, Nov. 1999) και τις συμβολές του περιοδικού *Liberté politique* 13 (2000). Επίσης, περαιτέρω ανάλυση βλ. στο Briner, 2000.

21. Βλ., σχετικά, *Groupe de recherche islamo-chrétien, Pêché et responsabilité éthique dans le monde contemporain: chrétiens et musulmans s'interrogent*. Επίσης, Mott, 1995. Για μια διαπραγμάτευση ζητημάτων χριστιανικής οικολογικής ηθικής και περιβαλλοντικής ευαισθησίας, βλ. Commission sociale des évêques de France, 2000· *Communio, Revue catholique internationale*, XVIII/3, 1993, «L'écologie»· Arnould, 2000.

22. Calvez, 1999, σσ. 81-87, 97-106. Επίσης, Calvez, 1997.

23. Calvez, 1994· Calvez, 1999, σσ. 27-38, 65 επ.. Για τη στάση της καθολικής εκκλησίας έναντι της ευρωπαϊκής ενοποίησης, βλ. Martini, 2000. Για μια διαπραγμάτευση προβλημάτων της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης της οικονομίας (στα πλαίσια της ελεύθερης διακίνησης κεφαλαίων και ατόμων), βλ. Rouet, 2000. Ο συγγραφέας, επίσκοπος Poitiers, προβληματίζεται για τις κοινωνικές δεσμεύσεις των χριστιανών. Επίσης, βλ. το αφιέρωμα του περιοδικού *Communio* 147, 2000, «La mondialisation», στο οποίο προβάλλεται η θέση ότι οι διαδικασίες υπερεθνικής ολοκλήρωσης είναι δυνατόν να υπερβούν τη διάσταση της οικονομικής αναγκαιότητας και να προσφέρουν τα θεμέλια μιας διεθνούς συνεργασίας με στόχο το κοινό αγαθό της ανθρωπότητας, το περιεχόμενο και τα κριτήρια του οποίου φιλοδοξεί να υποδείξει η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Για τη θέση που καλείται να λάβει

νικής δύναμης εντός των (μεγάλων ιδίως) επιχειρήσεων συνιστούν ζητήματα που απασχολούν τις ευρωπαϊκές εκκλησίες (εν μέρει και τη διοικούσα εκκλησία της Ελλάδος, όπως θα διαφανεί στη συνέχεια).

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσες θεωρούνται οι κοινωνικο-οικονομικές διαδικασίες που συνδέονται με την εδραίωση και επικράτηση των εκκλησιών της Μεταρρύθμισης. Ο ύστερος μεσαιωνικός κόσμος χαρακτηρίστηκε από τη διαμόρφωση νέων κανονιστικών οικονομικών προτύπων τα οποία συνέβαλαν στη σταδιακή απαξίωση των προγενέστερων περιορισμών στην απόκτηση και συσσώρευση πλούτου, με την ενθάρρυνση της *negotiatio* (της ανταλλακτικής σχέσης με στόχο το κέρδος), του εμπορίου, των παραγωγικών δραστηριοτήτων και του έντοκου δανεισμού.²⁴ Οι πρωτεργάτες της Μεταρρύθμισης, Λούθηρος και Καλβίνος, τάχθηκαν σαφώς υπέρ του ιδιοκτησιακού δικαιώματος στο βαθμό που η οικονομική ζωή συνιστά αναπόσπαστο τμήμα κάθε συντεταγμένης κοινωνίας: είναι κατ' εξοχήν αναγκαία για την ικανοποίηση των υλικών αναγκών και για τη διεκπεραίωση των καθηκόντων που ο Θεός ανέθεσε στους ανθρώπους (WA 32, 307 και 39/2, 39). Οι οικονομικές πρακτικές μπορούν να καταστούν απολύτως συμβατές προς την άσκηση της αγάπης και της επιείκειας (WA 15, 294, 296, 303. WA 6, 466. WA 32, 395), ενώ η ιδιοκτησία καθεαυτή ως θεία δωρεά προσλαμβάνει κατ'εξοχήν *ενδοκοσμική* (και όχι εσχατολογική) δικαίωση (WA 6, 3 και 36. WA 10/3, 227, 275. WA 15, 300, 302. WA 19, 231, 561. WA 39/2, 40). Στον Καλβίνο ειδικότερα, οι ρυθμιστικές συνθήκες κατοχής πλούτου και ιδιοκτησίας αφορούν τη διαχείριση των αγαθών της δημιουργίας και την προαγωγή του κοινού αγαθού των (μεταρρυθμισθαισών) εκκλησιών. Το αιώνιο, θείο δίκαιο αποκαλύπτει τους τρόπους δίκαιης απόκτησης και χρήσης του πλεονάσματος, η διάθεση του οποίου οφείλει να εναρμονίζεται προς την καλλιέργεια της αρετής (*Inst. Chr.* II, 8 και 47-48. III, 7).

Με τη Μεταρρύθμιση οι κοσμικές διεργασίες και οι εγκόσμοι θεσμοί εντάσσονται στη σφαίρα της χριστιανικής εμπειρίας: στα πλαίσια της περίφημης προτεσταντικής εργασιακής ηθικής, η εργασία υπερβαίνει τη

η Ορθοδοξία έναντι της παγκοσμιοποίησης, βλ. Αναστασίου Τιράνων, 2000, ιδίως σ. 241-268. Ο συγγραφέας προβάλλει το όραμα μιας κοινωνίας αγάπης θεμελιωμένης στην εκκλησιαστική οικουμενικότητα, την καθολικότητα του ευαγγελικού λόγου, αντί μιας ενιαίας πλανητικής κοινωνίας υποταγμένης στις επιδιώξεις απρόσωπων ολιγαρχιών.

24. Βλ., ενδεικτικά, Weber, 1991, σσ.151, 219-221. Επίσης, Gilchrist, 1969. Για τη σταδιακή διευθέτηση της αντίφασης θρησκείας και οικονομικών δραστηριοτήτων, βλ. Novak, 1991· Preston, 1991· Corringe, 1994· Stephen Long, 2000.

διάσταση της αναγκαιότητας και προσλαμβάνει κατ' εξοχήν λειτουργικές δοξολογικές προεκτάσεις, ως μορφή πρακτικής λατρείας και ενδοκοσμικής άσκησης.²⁵ Οι σύγχρονες προτεσταντικές εκκλησίες επανατοποθετούν τα παραπάνω προβλήματα, λαμβάνοντας υπόψη τις συντελούμενες τρέχουσες διαδικασίες, με την καθιέρωση κριτηρίων αποτίμησης της οικονομικής πραγματικότητας.²⁶ Η σχέση αλληλεγγύης ανθρώπου και κτίσεως και το ιδίωμα του πρώτου ως έλλογου δημιουργήματος δεν αντιβαίνουν προς, αλλά επιδρούν θετικά στην οικονομική αποτελεσματικότητα. Απώτερος στόχος καθίσταται η αξιολογική προσέγγιση της οικονομίας της αγοράς και άλλων μορφών οικονομικής οργάνωσης με άξονα την κοινωνική ηθική του χριστιανισμού,²⁷ ή τις αναμφισβήτητες αρχές της χριστιανικής συμβίωσης, την ελευθερία, την ευθύνη έναντι της θείας δημιουργίας, την εν Χριστώ ανακαίνιση του κόσμου και την υλοποίηση της δικαιοσύνης και της φιλανθρωπίας.²⁸ Παράλληλα, καταβάλλεται προσπάθεια να καταδειχθούν οι *ηθικές συνιστώσες* του σύγχρονου ευαγγελικού μηνύματος και οι *συνέπειές* τους στην οικονομική σφαίρα μέσω της προαγωγής μιας *έλλογης ηθικής στάσης*,²⁹ ή μέσω της διαμόρφωσης μιας οικολογικής ηθικής ικανής να εναρμονίσει αντιθετικές επιδιώξεις, να επιφέρει την *καταλλαγή* ανθρώπου και κόσμου, να αναδείξει μια νέα αισθητική και μια νέα πνευματικότητα στη διακονία του ανθρώπου και της ζωής.³⁰ Πρώту-

25. Για μια σύγχρονη αποτίμηση της προτεσταντικής ηθικής της εργασίας, βλ. Schumacher, 1987· R. Kramer, 1982· Grenholm, 1993· W. Kramer, 1991· Pannenberg, 1983, σ. 404-415· Miegge, 1989.

26. Βλ., προς τούτο, Conseil oecuménique des Eglises, 1994.

27. Rich, 1994 (με υπόδειξη ενός συστήματος ρυθμιστικών αρχών της οικονομίας της αγοράς προς υπέρβαση των ηθικών και κοινωνικών παρενεργειών της). Επίσης, Fuchs, 1998, και Fuchs, 2000.

28. Müller, 1998. Assemblée protestante européenne de Budapest, 1993, σ. 3-29. Fuchs et al., 1994.

29. Βλ., γενικά, Müller, 1992. Για τη σύγχρονη προτεσταντική στάση έναντι της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, βλ. Abel, 1992· Bastian, Collange (éds), 1999. Οι εκκλησίες ασφαλώς στην οπτική των συγγραφέων έχουν ενίοτε ταυτισθεί με προσπάθειες αναζήτησης συλλογικών ταυτοτήτων, κοινωνικών στοχοθεσιών, ή ακόμα και οριοθέτησης μειοτοικών ομάδων. Προτείνονται συνεπώς ορισμένα νέα οργανωτικά υποδείγματα των εκκλησιών που, ωστόσο, οδηγούν σε μετατροπή τους σε στοιχεία συστατικά της ευρύτερης ευρωπαϊκής αγοράς υλικών και συμβολικών αγαθών.

30. Βλ., διεξοδικά, Konrad, 1998 (με αναφορά στις σύγχρονες οικολογικές και οικονομικές προκλήσεις, τις οποίες καλούνται να αντιμετωπίσουν οι χριστιανοί, και στις προσπάθειες που οφείλουν να καταβάλλουν οι Εκκλησίες για την εδραίωση μιας παγκόσμιας αναγνώρισης βασικών ανθρώπινων αξιών). Schafer-Guignier, 1990, και Gisel, 1987.

πα και ρυθμιστικές αρχές αυτής της μορφής δεν είναι ξένα προς την οικονομική ηθική των Ορθόδοξων Εκκλησιών, όπως θα εξηγήσουμε διεξοδικά στα επόμενα.

1.2.2. Η οικονομική ηθική της Ορθόδοξης Εκκλησίας: θεωρητικές διαστάσεις

Η ηθική της οικονομικής σφαίρας απασχόλησε έντονα τους πατέρες της Ανατολικής Εκκλησίας ήδη από τον 4ο αιώνα.³¹ Η κοινότητα στη χρήση των αγαθών αποτελεί *πρωταρχική υπαρκτική συνθήκη* (πριν την πτώση), ενώ δεν παύει να υπενθυμίζει τη θεία γενναιοδωρία προς την ανθρωπότητα (Βασιλείου του Μεγάλου, P.G. 31, 275-278, 299-302, Ιωάννου του Χρυσοστόμου, P.G. 62, 562). Η παραπάνω πεποίθηση είναι κοινή και σε δυτικούς πατέρες της ενιαίας και αδιαίρετης εκκλησίας (Αμβροσίου Μεδιολάνων P.L. 14, 731-34, 747. P.L. 16, 61-3. P.L. 17, 313-5. Κυπριανού Καρθαγένης, SEL 3, 232). Οι πλούσιοι συνεπώς, που δεν επιδίδονται στο θεάρεστο έργο της ελεημοσύνης αρνούμενοι να προσφέρουν αγαθοεργίες στους απόρους, διαπράττουν μια μορφή σφετερισμού κοινών αγαθών και προσοικειώσης αλλότριων κτήσεων: αναιρούν τη μόνη πραγματική θεία κυριότητα, παραβιάζοντας τις αρχές διανεμητικής δικαιοσύνης (Βασιλείου του Μεγάλου, P.G. 31, 261-264, Ιωάννου του Χρυσοστόμου, P.G. 48, 986-88, P.G. 57, 706-7, P.G. 62, 562-5 πρβλ. Αμβροσίου P.L. 15, 1303 και P.L. 17, 434-5). Για αντίστοιχους λόγους, η τοκοληψία συνιστά μη-φυσική συναλλακτική πρακτική, επιπλέον δε συγκρούεται προς το καθήκον της αγάπης και της ευσπλαχνίας (καθώς ο έντοκος δανεισμός αντιτίθεται προς τις αρχές θείου και φυσικού δικαίου: Βασιλείου του Μεγάλου, *Hom. II in Psalm.*, 14 P.G. 29, 264 D. Ιωάννου του Χρυσοστόμου, *Hom. In Matt.*, 56:5-6, P.G. 58, 555-8. Πρβλ. Αμβροσίου, *De Tobia*, P.L. 14, 591-622).

Οι Έλληνες πατέρες της Εκκλησίας υπογραμμίζουν με σαφήνεια την υλοποίηση του στόχου της οικονομικής (πρωτίστως διανεμητικής) δικαιοσύνης μέσω ενδογενών και εξωγενών παραμέτρων: καλλιέργεια μιας σειράς φιλανθρωπικών πρακτικών και αλτρουιστικών συναισθημάτων προς τους ενδεείς και μείωση των φορολογικών επιβαρύνσεων των ασθενέστερων τάξεων, σε συνδυασμό προς την άσκηση κοινωνικής πολιτικής εκ μέρους της εκκλησίας. Η αναδιανεμητική πρακτική εκ μέρους των ευπόρων επιφέρει τη θεία συγγνώμη: αποτελεί *σωτηριολογική* δυνατότητα που αποσοβεί τους κινδύνους της άνισης κατανομής του εισοδήματος και του πλού-

31. Διεξοδική ανάλυση αυτών των ζητημάτων βλ. στο Γκότσης, 1996, σ. 15-52.

του, αναιρεί τις κοινωνικές συνέπειες της πλεονεξίας και συμβάλλει στην επίλυση του οικονομικού προβλήματος.³² Αυτή η *αναδιανομή* του οικονομικού πλεονάσματος επιβάλλεται λόγω της *φθίνουσας οριακής χρησιμότητας* των αγαθών: η συνολική ευημερία αυξάνεται, εάν μονάδες αγαθών (χαμηλής ή αρνητικής χρησιμότητας για τους ευπόρους) μεταβιβαστούν σε εκείνους που τις έχουν ανάγκη.³³ Η πατερική (και εν συνεχεία βυζαντινή) οικονομική ηθική θεμελιώνεται σε μια πρωταρχική ιεράρχηση αξιών, στα πλαίσια της οποίας ιδέες αλληλεγγύης, συναδέλφωσης και αμοιβαιότητας είναι δυνατόν να συμβάλλουν στην κατάργηση της οικονομικής εξαθλίωσης και της φτώχειας. Πρόκειται για τη συγκρότηση ενός λογικά συνεπούς ηθικού-αξιακού συστήματος που αποκρυσταλλώνεται σε συμπεριφορές *μη συμβατές* προς τη λογική της απειρίοριστης συσσώρευσης κεφαλαίου. Αυτές ακριβώς οι θεματικές (με έμφαση στη φορολογική δημοσιονομική πολιτική του κράτους, την εκμετάλλευση των αδυνάτων και την κριτική στην τοκοληψία) υιοθετούνται από τη λόγια εκκλησιαστική (και κοσμική) διάνοξη³⁴ στο βυζαντινό κόσμο (ιδίως μετά τον 11ο αιώνα), ενώ αντίστοιχη ηθική αποτίμηση του χώρου της οικονομίας διακρίνει την ευρύτερη κοσμοθεώρηση της Ανατολικής εκκλησίας και σε μεταγενέστερες φάσεις της ιστορικής της πορείας σε ορθόδοξους κοινωνικούς σχηματισμούς.³⁵

2. Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ: ΘΕΜΕΛΙΩΔΗ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η οικονομική ηθική της Ορθόδοξης Εκκλησίας δεν έχει καταστεί, απ' όσο γνωρίζουμε, αντικείμενο σοβαρής και διεξοδικής προσέγγισης στη σύγχρονη έρευνα. Επιμέρους διαπραγμάτευση πτυχών της ασφαλώς δεν λείπει στα πλαίσια μιας ιστορικής-θεολογικής επισκόπησης.³⁶ Κύριο εντούτοις αιτούμενο σ' αυτή την έρευνα αποτελεί η διερεύνηση της δυνατότητας ένταξης στοιχείων της οικονομικής ηθικής της Ορθοδοξίας στη διαμορφούμενη κοινωνική ηθική των ευρωπαϊκών εκκλησιών, η απόπειρα να διακριθεί το περιεχόμενο του σύγχρονου οικονομικού λόγου της Ορθόδο-

32. Gordon, 1989, σ. 102-111.

33. Βλ., διεξοδικά, Karayannis, Drakopoulou-Dodd, 1998, σ. 203-204.

34. Γκότσης, 1996, σ. 53-88. Επίσης, Baloglou, 1998, σ. 405-438.

35. Βλ., ενδεικτικά για τον σκοπό αυτόν, Μεταλληνός, 1986, σ. 30-54· Γιανναράς, 1998, σ. 133 επ..

36. Βλ., εισαγωγικά, Γιανναράς, 1989, σ. 244-264· Boulgakov, 1987, σ. 105-113· Παπαδερός, 1975, σ. 85-165· Οικονόμου, 1994, σ. 143-197· Μαντζαρίδης, 1972· Ροδίτης, 1970· Κεσελόπουλος, 1989, σσ. 156-165, 208-216.

ξης Εκκλησίας. Η συζήτηση σ' αυτή την προοπτική παραμένει ελλιπής, αποσπασματική και περιπτωσιολογική. Αντιθέτως, η συμβολή της ετερόδοξης (ρωμαιοκαθολικής και προτεσταντικής) θεολογίας στη διαμόρφωση μιας σύγχρονης ευαγγελικής οικονομικής και κοινωνικής ηθικής είναι, όπως είδαμε, αξιοσημείωτη και ασφαλώς διαθέτει μεγαλύτερη δημόσια απήχηση.³⁷

Βασικός στόχος του συγκεκριμένου ερευνητικού εγχειρήματος είναι η *ορθολογική ανακατασκευή* εκείνων των εμπειρικών παραμέτρων που συνθέτουν το οικονομικό ήθος της διοικούσης Εκκλησίας της Ελλάδος. Το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάζεται σε σειρά ερωτημάτων, μεταξύ των οποίων αναφέρουμε σχηματικά τα παρακάτω:

α) το *βαθμό συμβατότητας* μεταξύ των ηθικών επιταγών της Ορθοδοξίας και της λογικής των οικονομικών δραστηριοτήτων

β) το *βαθμό κατάφασης* (εκ μέρους της εκκλησίας), τόσο των θεσμών, όσο και των πρακτικών της οικονομίας της αγοράς στις σύγχρονες ευνομούμενες δημοκρατίες

γ) τον εκ μέρους της ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας *βαθμό αποτίμησης* οικονομικών φαινομένων (όπως του επιχειρηματικού κέρδους, της καταναλωτικής και επενδυτικής συμπεριφοράς, της απασχόλησης και της ανεργίας, της συσσώρευσης κεφαλαίου, της οικονομικής συμπεριφοράς εν γένει)

δ) τη *στάση* της διοικούσης Εκκλησίας έναντι των σύγχρονων οικονομικών αιτημάτων της οικονομικής ελευθερίας, της ατομικής ευημερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, καθώς και τη διαβάθμιση και ιεραρχική αξιολόγηση των ρυθμιστικών αυτών αρχών, και

ε) τη θέση της διοικούσης Εκκλησίας απέναντι σε ευρύτερες διεθνείς στρατηγικές ή εθνικές επιλογές (παγκοσμιοποίηση, ευρωπαϊκή διάσταση, οικονομικές ολοκληρώσεις κ.λπ.).

Για τους σκοπούς διεξαγωγής αυτής της πιλοτικής έρευνας, καταρτίστηκε σχετικό ερωτηματολόγιο το οποίο απεστάλη σ' όλες τις ιερές μητροπόλεις της Εκκλησίας της Ελλάδος (συνολικά 80 επισκοπές). Αποδέκτες αυτού του ερωτηματολογίου ήταν όλοι ανεξαιρέτως οι εν ενεργεία μητροπολίτες της ελλαδικής εκκλησίας, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις *συμπληρωματικώς* στάλθηκε το εν λόγω ερωτηματολόγιο και στους υπεύ-

37. Χαρακτηριστική είναι η διαπραγμάτευση προβλημάτων της σύγχρονης κοινωνικής και πολιτικής επικαιρότητας των ευρωπαϊκών κοινωνιών με άξονα μια εφηρμοσμένη χριστιανική ηθική. Βλ. προς τούτο τις μελέτες του συλλογικού τόμου, *Quel avenir pour l'Etat Social?*. Επίσης, βλ. F. de Ravignan, 1992, και Pelletier, 1996.

θινους δημοσίων σχέσεων, Τύπου ή διαποίμανσης εκείνων των μητροπόλεων που εκδήλωσαν πρόσθετο σχετικό ενδιαφέρον. Το ερωτηματολόγιο, συνεπώς, απευθύνθηκε κατά κανόνα προς τους εκπροσώπους της ιεραρχίας της ελλαδικής εκκλησίας και, εφόσον υπήρξε περαιτέρω ανταπόκριση, σε βοηθούς επισκόπους ή αρχιμανδρίτες με σημαίνουσα διοικητική θέση ή διακεκριμένο οργανωτικό λειτουργήμα. Παρελήφθησαν συνολικά 72 ερωτηματολόγια με πλήρεις απαντήσεις σε σύνολο 100 σταλμένων ερωτηματολογίων (βαθμός ανταπόκρισης στην έρευνα 72%). Ο υψηλός βαθμός ανταπόκρισης σε μία παρόμοια έρευνα οφείλεται στο γεγονός ότι υπήρξε ιδιαίτερη προτροπή στις μητροπόλεις να συνδράμουν στη διεξαγωγή της με βάση εγκύκλιο σημείωμα της διαρκούς ιεράς συνόδου (αφ. Πρωτοκ. 3407, αφ. Διεκπεραιώσεως 1924 της 19/09/2000). Ο χρόνος διεξαγωγής της έρευνας ήταν η περίοδος Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου του έτους 2000. Οι απαντήσεις που δόθηκαν ήταν κατά κανόνα *επώνυμες*, ωστόσο η ταυτότητα των ερωτωμένων αποκλείει διακρίσεις με βάση κριτήρια φύλου και οικογενειακής κατάστασης (αφού όλοι οι μετέχοντες είναι άρρενες, άγαμοι). Επιπλέον, είναι γεγονός ότι η σύνθεση του δείγματος (εμμέσως) αποκαλύπτει *εξαιρετικά ομοιογενές σώμα* (ακόμη και ως προς τα ηλικιακά και μορφωτικά δεδομένα) για τον ανώτερο κλήρο, με αποτέλεσμα να μην καταστεί εφικτή στην παρούσα φάση η διαφοροποίηση των ερωτωμένων με τα συνήθη κριτήρια των αντιστοιχών κοινωνικών ερευνών (φύλο, μορφωτικό επίπεδο, ηλικία κ.λπ.). Άλλωστε, τα κριτήρια αυτά είναι περισσότερο λειτουργικά σε κατώτερους κληρικούς, εκεί ακριβώς που αποκτούν ιδιαίτερη σημασία οι ατομικές διαφορές λόγω ανομοιογένειας του εξεταζόμενου πληθυσμού. Ο περιορισμός της ερευνητικής προσπάθειας σε μέλη κατ' εξοχήν του ανώτερου κλήρου δεν υπαγορεύτηκε μόνον εξαιτίας των δυσχερειών επέκτασής της στον ευρύτερο κλήρο της ελλαδικής εκκλησίας: συνιστά πέραν τούτου σαφή μεθοδολογική επιλογή, όχι μόνο προς πληρέστερη εξειδίκευση του αντικειμένου της έρευνας πεδίου, αλλά και λόγω του γεγονότος της βαρύνουσας άποψης των αφορωμένων προσώπων. Τούτο δεν υποδηλώνει, σε καμία περίπτωση, υποβάθμιση των αντιστοιχών εκτιμήσεων του λοιπού κλήρου, αλλά οριοθέτηση του αντικειμένου που συνάγεται εκ του ότι, σε κάθε μητροπολιτική περιφέρεια, η ειδικότερη ποιμαντική πολιτική προσδιορίζεται από τον τοπικό επίσκοπο. Πρέπει, συνεπώς, να υπογραμμισθεί η ιδιαιτερότητα αυτής της ποιμαντικής τακτικής σε ζητήματα του οικονομικού βίου των ατόμων, σε τρόπο ώστε να σταθμιστούν κατάλληλα οι επιμέρους απόψεις και να επιχειρηθεί η συναγωγή στοιχειωδών γενικεύσεων στα ζητήματα της οικονομικής ηθικής της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα.

3. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

3.1. Ορθόδοξη Εκκλησία και οικονομικός βίος

Κρίσιμο αρχικό ερώτημα στην κατεύθυνση αποτίμησης των οικονομικών φαινομένων εκ μέρους της Ορθόδοξης ελλαδικής Εκκλησίας αποτελεί η συμβατότητα (ή μη) μεταξύ της λογικής των οικονομικών δραστηριοτήτων και των ευρύτερων ηθικών και κανονιστικών αρχών της εκκλησίας. Οι απαντήσεις στο ζήτημα αυτό διίστανται *εμφανώς* (Πίνακας 1, ερώτημα 1.1.). Ο *δεύτερος* σημαντικός άξονας των ερωτημάτων αφορά την *κατάφαση* (ή *απόρριψη*) του σύγχρονου θεσμικού πλαισίου οργάνωσης και λειτουργίας της οικονομίας εκ μέρους των ιθυνόντων της εκκλησίας. Οι απαντήσεις στις δύο πρώτες ερωτήσεις (ερωτ. 2.1. και 2.2. του Πίνακα 2) παρουσιάζουν *εμφανείς αποκλίσεις*: σημαντικό ποσοστό (71,2%) των απαντώντων εκφράζει ισχυρή επιφύλαξη για τις εκδηλώσεις της σύγχρονης οικονομικής ζωής, ενώ το δείγμα διατείνεται (σε ποσοστό 35,8 και 32,8 %, αντιστοίχως) ότι η δομή της οικονομίας της αγοράς *αντανακλά μερικώς ή ελάχιστα* τις αξίες της ορθόδοξης πολιτισμικής παράδοσης. Ασφαλώς, δεν λείπει μια θετικότερη στάση έναντι του ως άνω θεσμικού πλαισίου (βλ. ερωτ. 2.1. και 2.2.). Μεγαλύτερη σύγκλιση απόψεων διαφαίνεται στην εκτίμηση ότι η οικονομική σφαίρα *δεν πρέπει να αυτονομηθεί* από την ευρύτερη ζωή της εκκλησίας (βλ. ερωτ. 2.3.), ενώ δεν λείπει η παραδοσιοκρατική θέση ότι η οικονομία ως πεδίο βιοτικών πρακτικών τελούσε σε άμεση συνάρτηση προς ηθικούς/θρησκευτικούς κανόνες *μόνον* στην περίπτωση παραδοσιακών κοινωνικών σχηματισμών (όπως στη χώρα μας, σε *προγενέστερες* περιόδους της κοινωνικής και οικονομικής της ανάπτυξης).

Ο *τρίτος* βασικός άξονας διαμόρφωσης των ερωτημάτων αφορά το βαθμό αποτίμησης, εκ μέρους της εκκλησίας, σύγχρονων οικονομικών φαινομένων, μεγεθών και συμπεριφορών. Ευρύτερη *συναίνεση* (σε ποσοστό 83,5% των απαντώντων) διακρίνει τη στάση των ερωτηθέντων ως προς το θεωρούμενο ως σοβαρότερο κριτήριο αξιολόγησης των οικονομικών δραστηριοτήτων (βλ. ερωτ. 3.2., Πίνακας 3). Διαφαίνεται συνεπώς η πεποίθηση ότι, στην εκκλησιαστική οπτική, ο σεβασμός της ανθρωπίνης προσωπικότητας, η *εγγενής αξία* του ανθρώπινου προσώπου, λειτουργεί ως *ύστατος σκοπός* του οικονομικού βίου, ως απώτατη ρυθμιστική αξία κατά τη βεμπεριανή ορολογία.³⁸ Στο σημείο αυτό, είναι δυνατόν να διατυ-

38. Για το πρόβλημα της αποτίμησης της πραγματικότητας σε όρους απώτατων ρυθμιστικών αρχών και της ενδεχόμενης σύγκρουσης μεταξύ συστημάτων ανταγωνιστικών αξιών και κανόνων, βλ., διεξοδικά, Boyer, 1998· Raynaud, 1987, σ. 176-184· Al. Renault, S. Mesure, 1996, σσ. 45-59, 136 επ., 183 επ..

πωθεί σειρά ερωτημάτων που αφορούν οικονομικές συμπεριφορές ή οικονομικές επιλογές των χριστιανών πιστών: με τον τρόπο αυτό, μπορεί να συναχθεί ο σκληρός πυρήνας των δεοντολογικών επιταγών της διοίκησης της Εκκλησίας στον ειδικότερο χώρο της οικονομικής ηθικής, γεγονός που θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε σχηματικά στη συνέχεια.

3.2. Κανόνες και πρότυπα οικονομικής συμπεριφοράς: η εκκλησιαστική προοπτική

Μια αρχική επισήμανση αφορά τη θέση των επίκαιρων, βιοτικών οικονομικών προβλημάτων στα πλαίσια της ευρύτερης ποιμαντικής στρατηγικής της ελλαδικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Καθώς ήταν αναμενόμενο, η οικονομική ζωή των πιστών δεν παύει να απασχολεί την εκκλησία, αποτελώντας *διακριτό και σαφές* τμήμα του ποιμαντικού της έργου (βλ. ερωτ. 3.1., Πίνακας 3). Ενδιαφέρουσες είναι οι θέσεις των ερωτηθέντων στα δύο επόμενα ερωτήματα που αφορούν τις *ποιοτικές* εκείνες παραμέτρους που επιδρούν στη διαμόρφωση της σύγχρονης καταναλωτικής και επενδυτικής συμπεριφοράς στην Ελλάδα. Οι απαντήσεις δεν αποδίδουν ιδιαίτερη ή προέχουσα σημασία στο ρόλο των προτιμήσεων των ατόμων για την καταναλωτική συμπεριφορά (οι οποίες, άλλωστε, θεωρούνται ως δεδομένες –*εξωγενείς*– στα οικονομικά υποδείγματα του μεθοδολογικού ατομισμού),³⁹ ενώ αναγνωρίζεται *μερικώς* η επίδραση τυπικών δεσμεύσεων και κανόνων που πράττειν στη χάραξη επιχειρηματικής πολιτικής (ερωτ. 3.4.). Κατά την εκτίμηση των ερωτηθέντων, η καταναλωτική συμπεριφορά προσδιορίζεται κυρίως από φαινόμενα υιοθέτησης μη συμβατών προς την παράδοση αξιακών προτύπων, ενώ η επιχειρηματική δραστηριότητα ωθείται, κατά κύριο λόγο, από πολιτικές μεγιστοποίησης του κέρδους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη μιας μερίδας των ερωτηθέντων ότι οι πραγματικές οικονομικές συμπεριφορές (καταναλωτών και επιχειρηματιών) καθορίζονται με βάση την ηθική ευαγγελική διδασκαλία (ερωτ. 3.3. και 3.4., επιλογή α). Μετά τα δύο αυτά περιγραφικά ερωτήματα, ακολουθούν δύο κατ' εξοχήν δεοντολογικά ερωτήματα. Το πρώτο αφορά το αξιακό πλαίσιο της καταναλωτικής συμπεριφοράς του χριστιανού, ενώ στο δεύτερο θίγεται το πρόβλημα της ηθικότητας του κέρδους.⁴⁰ Στην άποψη ότι

39. Για το πρόβλημα της εξωγένειας των προτιμήσεων στη σύγχρονη Οικονομική, βλ. Γέμτος, 1984, σ.198.

40. Το πρόβλημα αυτό απασχόλησε ευρύτατα την ευρωπαϊκή σκέψη στα ιδιαίτερα πλαίσια της κοινωνικής ευθύνης των επιχειρήσεων και της ειδικότερης επιχειρησιακής ηθικής. Βλ., ενδεικτικά, Dion, 1998· Novak, 1987, καθώς και Gelinier, 1991.

η *έλλογη* και εν μέτρω χρήση υλικών αγαθών συνιστά θεμελιώδη υπαρξιακή συνθήκη του πιστού αντιπαράβλλεται η θέση ότι η ασκητική σχέση προς τον κόσμο οφείλει να διακρίνει τους χριστιανούς (ερώτ. 3.5.). Ο ασκητισμός αυτός *δεν έχει ενδοκοσμική διάσταση*, στην προοπτική της βεμπεριανής προτεσταντικής ηθικής (πρβλ. ερώτ. 4.3.). Το επιχειρηματικό κέρδος εκλαμβάνεται, στην πλειονότητα των απαντήσεων, ως επιδίωξη που δεν πρέπει να αντιβαίνει προς θεμελιώδεις κανονιστικές επιταγές, ενώ αναγνωρίζεται ότι *δεν είναι πάντοτε συμβατό* προς τις αρχές της χριστιανικής ηθικής (ερώτ. 3.6.).

Ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα είναι η διάσταση απόψεων ως προς το θεωρούμενο ως κρίσιμο κίνητρο οικονομικής συμπεριφοράς του ανθρώπου. Υποστηρίζεται τόσο η σημασία του εγωιστικού-ατομικιστικού ή ωφελμιστικού κινήτρου (στην παράδοση του *homo economicus* και της ορθολογικής συμπεριφοράς)⁴¹ όσο και η ενδεχόμενη θέση ενός αμιγώς ηθικού-μεταφυσικού ελατηρίου, ή ακόμη και ο ρόλος των αισθημάτων συμπάθειας προς άλλους (κατά την προβληματική του Adam Smith, ερώτ. 3.7.). Ο *τέταρτος* άξονας διατύπωσης των ερωτημάτων αφορά τη στάση της εκκλησίας έναντι των σύγχρονων αιτημάτων της ευημερίας, της οικονομικής ελευθερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης ως μετα-κριτηρίων του οικονομικού πράττειν και των κοινωνικών θεσμών.⁴² Αποτελεί *ευρύτερη* πεποίτηση των ερωτηθέντων (βλ. ερώτ. 4.1. του Πίνακα 4) ότι η γνήσια χριστιανική οικονομική συμπεριφορά έχει ως κριτήριο αποτίμησης της ποιότητάς της την αγαθοεργία και τη φιλανθρωπία σύμφωνα με τη βιβλική, πρωτοχριστιανική και μεταγενέστερη πατερική παράδοση, ενώ ταυτο-

41. Η ατομιστική υπόθεση του ορθολογικού οικονομικού ανθρώπου βρίσκεται στο σκληρό πυρήνα της σύγχρονης νεοκλασικής Οικονομικής, συνδέοντας τα κύρια πραξιακά κίνητρα της ανθρώπινης συμπεριφοράς με τη μεγιστοποίηση της υποκειμενικής χρησιμότητας ή της εξατομικευμένης ωφελιμότητας. Η παραπάνω παραδοχή, ωστόσο, αντιβαίνει προς θεμελιώδεις εκκλησιαστικές αξίες στο βαθμό που προϋποθέτει μια διαφορετική ανθρωπολογική δομή, μη συμβατή προς το οικονομικό ιδεώδες της Ορθοδοξίας (σε όρους ασκητικής χρήσης του κόσμου, αμοιβαιότητας και αλτρουιστικής συμπεριφοράς). Άλλωστε, η αγάπη και η προσφορά, ως θείες ενέργειες και ιδιώματα, οφείλουν να διακρίνουν τη συμπεριφορά των πιστών. Χωρίς αυτό το θεολογικό υπόβαθρο, η έμφαση στο ατομικό συμφέρον από κοινωνικές επιστήμες, όπως η Οικονομική και η Κοινωνιοβιολογία, μετατρέπει την αλτρουιστική συμπεριφορά σε αφελή ρητορική, χωρίς αναφορά στις πραγματικές δυνατότητες αμοιβαίας βοήθειας και συνδρομής (Grant, 2001). Για την ανθρωπολογική διάσταση της σύγχρονης οικονομικής, βλ., αναλυτικά, Manstetten, 1999, και Nitsch, 1990.

42. Βλ. θεωρητική διερεύνηση στο Γέμτος, 2000, σ. 3-31.

χρόνως μια μετριοπαθέστερη άποψη αποδέχεται την ατομική ευημερία ως θεμιτή επιδίωξη του πιστού, εγγραφόμενη στα ευρύτερα αξιακά πλαίσια της ευαγγελικής οικονομικής ηθικής (κατά τα ρυθμιστικά πρότυπα που αναλύονται στην ενότητα 1.1.). Επισημαίνουμε το γεγονός ότι η μεγιστοποίηση της χρησιμότητας στην παράδοση του ωφελιμισμού *δεν γίνεται αποδεκτή* ως αρχή προσανατολισμού της οικονομικής πράξης, ενώ *μόλις* υπογραμμίζεται η ανάγκη καλλιέργειας σύγχρονου, ευρωπαϊκού καταναλωτικού ήθους για τους πιστούς.

Μια ενδεχόμενη ερμηνεία αυτής της τελευταίας διαπίστωσης απορρέει από το γεγονός ότι ο χριστιανός οφείλει να μην αξιολογεί τη ζωή αποκλειστικά και μόνο με κριτήρια υλικής ευημερίας (βλ. ερώτ. 4.2.), ενώ υπάλληλη επιδίωξή του θεωρείται η συμβολή στην προαγωγή της συλλογικής ευημερίας. Ασφαλώς, δεν προβάλλεται στο ελάχιστο η υιοθέτηση αρνητικής στάσης έναντι των αγαθών του πολιτισμού, αυτή η μη απόρριψη τους ωστόσο δεν αναγορεύει σε αυτοσκοπό τη μονοδιάστατη βελτίωση της ατομικής ευημερίας του πιστού. Και τούτο διότι, σύμφωνα με την ερώτ. 4.3., πρωταρχικό γνώρισμα της οικονομικής ηθικής της Ορθοδοξίας παραμένει, πέραν της εργατικότητας και ευσυνειδησίας ως αυτονόητων ιδιωμάτων μιας ευρύτερης χριστιανικής θεώρησης της εργασίας, *η έμπρακτη υλοποίηση του περιεχομένου της πατερικής οικονομικής διδασκαλίας*. Καταδικάζεται, συνεπώς, τόσο η επιδεικτική κατανάλωση (σε όρους ενός νέου ηδονισμού, κατά τον D. Bell)⁴³ όσο και η ασκητική συσσώρευση αγαθών με περιστολή της κατανάλωσης και αύξηση της αποταμίευσης, σύμφωνα με την περίφημη προτεσταντική εργασιακή ηθική.⁴⁴

4. ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ – ΕΓΓΕΝΕΙΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑΤΟΣ

Τα παραπάνω ερευνητικά ευρήματα μπορούν να σταθμιστούν και να αξιολογηθούν πληρέστερα, αν στην ανωτέρω προοπτική συνυπολογισθεί η θέση της ελλαδικής Ορθοδοξίας έναντι των ευρύτερων πολιτισμικών διεργασιών της σύγχρονης πραγματικότητας. Αποτελεί διάχυτη πεποίθηση των ερωτηθέντων ότι οι πολιτισμικές και κοινωνικές αξίες της νεωτερικότητας διαπερνούν πλέον τη σύγχρονη πραγματικότητα: χωρίς να λείπουν

43. Bell, 1979, σ. 155-180.

44. Max Weber, 1996, σ. 307-312. Για την επικαιρότητα και τις κριτικές της βεμπεριανής θέσης, βλ. Disselkamp, 1994, σσ. 87-103, 153-168. Επίσης, Γκότσης, 1996, σ. 98-153.

οι παραδοσιοκρατικές ενστάσεις (βλ. ερωτ. 5.1. του Πίνακα 5), οι ερωτηθέντες κληρικοί διαθέτουν επίγνωση του γεγονότος ότι η εγγενής αξία της ατομικότητας, ο εξορθολογισμός πρακτικών και συμπεριφορών, η εκλογίκευση της ζωής και η εκκοσμίκευση των θεσμών κερδίζουν έδαφος στην τρέχουσα πραγματικότητα. Αυτός, ωστόσο, ο εξευρωπαϊσμός της χώρας και η συνακόλουθη κατίσχυση του ιδεώδους της ανάπτυξης εκτιμάται ότι είτε *επιδρά αρνητικά* (σε ποσοστό 17,4%) στις τοπικές κοινωνίες, είτε *ασκεί τόσο θετικές όσο και αρνητικές επιδράσεις* στις παραδοσιακές αξίες (ποσοστό 78,3, βλ. ερωτ. 5.2.). Ανάλογη είναι η στάση των ερωτηθέντων απέναντι σε φαινόμενα υπερεθνικής ολοκλήρωσης: το σύγχρονο κλίμα παγκοσμιοποίησης των οικονομικών και πολιτιστικών διαδικασιών *ενδεχομένως* (σε ποσοστό 34,3%) ή *οριστικά και με βεβαιότητα* (ποσοστό 64,3%) *ασκεί αρνητικές επιπτώσεις* σε παραδοσιακές οικονομικές συμπεριφορές στη χώρα μας, αποδομώντας τις υφιστάμενες συλλογικές ταυτότητες και τα αντίστοιχα κοσμοθεωρητικά τους ερείσματα.⁴⁵

Μία πρόσθετη διάσταση αποτίμησης των ερευνητικών πορισμάτων προσφέρουν οι τρεις υποπεριπτώσεις του Πίνακα 6, στις οποίες εξετάζονται τα ενδεχόμενα υψηλού, σχετικώς ικανοποιητικού και αρκετά χαμηλού βαθμού συμβατότητας θρησκευτικών-οικονομικών επιταγών κατά τις επιλογές της ερωτ. 1.1. του Πίνακα 1. Σε κάθε μία από τις τρεις αυτές εκδοχές εξετάζονται: α) η στάση των ερωτωμένων έναντι της σύγχρονης οικονομικής ζωής, και β) η σχέση μεταξύ πολιτισμικών αξιών της Ορθοδοξίας και οικονομίας της αγοράς. Στόχος είναι η υποβολή σε κριτικό

45. Βλ., διεξοδικά, Γκότσης, 1996α, σσ. 39-41, 197. Για την πληρέστερη διερεύνηση της σχέσης των ευρωπαϊκών εκκλησιών προς τις επιμέρους εθνικές ταυτότητες, βλ. τις μελέτες του τόμου *Christianisme et identité nationale. Une certaine idée de l'Europe* (κείμενα υπό την επιμέλεια του καρδινάλιου P. Roupard στο συνέδριο του Klingenthal, 27/30 Μαΐου 1993), Beauchesne, Paris, 1994. Πάντως, είναι γεγονός ότι ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος, στις 19/8/1994, απευθυνόμενος στην ολομέλεια του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, αναμένει από την Ευρωπαϊκή Ένωση, πρωταρχικό παράγοντα της ευρωπαϊκής ενοποίησης, τη συνδρομή προς τους απόρους και ενδεείς, την προστασία των μειονοτήτων, τη διασφάλιση της ελευθερίας της έκφρασης και της σκέψης, τη μείωση του χάσματος μεταξύ ευπόρων και καθυστερημένων χωρών, την αντιμετώπιση της ανεργίας και του οικολογικού προβλήματος. Κατά τον Βαρθολομαίο, η Ορθοδοξία καλείται να επαναβεβαιώσει τον ευρωπαϊκό της ρόλο, καθώς αισθάνεται συνυπεύθυνη στην κατεύθυνση διαμόρφωσης μιας Ενωμένης Ευρώπης (εφημερίδα *Le Monde*, 20/4/94). Βλ., περαιτέρω, Junker, 1999. Οι παραπάνω διαπιστώσεις δεν φαίνεται να αντιβαίνουν προς τη διακήρυξη της αντιπροσωπείας της Αγίας Έδρας σε ειδική συνεδρίαση της γενικής συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών (30/6/2000), κατά την οποία μια αληθώς διεθνής κοινότητα συνίσταται από μέλη και έθνη ικανά να αναλάβουν την ευθύνη που τους αντιστοιχεί σε ένα πλαίσιο αλληλεγγύης και αμοιβαίου σεβασμού των δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας κάθε ανθρώπου. Για τη σύγχρονη αξιοπιστία του ευαγγελικού λόγου στην οικονομική και κοινωνική ζωή, βλ. Esler, 1998.

έλεγχο της υπόθεσης ότι η *πλήρης* ή *ακόμη* και η *ικανοποιητική* συμβατότητα θρησκείας και οικονομίας κατά τους ερωτωμένους (ερωτ. 1.1.) οδηγεί σε θετική αποτίμηση του θεσμικού πλαισίου λειτουργίας της οικονομικής σφαίρας και των αντίστοιχων διαδικασιών, ενώ η *έλλειψη* μιας τέτοιας συμβατότητας προσανατολίζει τους ερωτηθέντες σε απόρριψη αυτών των διεργασιών ή δημιουργεί έντονα αρνητικές στάσεις. Τα εμπειρικά δεδομένα μάλλον συνηγορούν υπέρ του πρώτου σκέλους της διατυπωθείσας υπόθεσης (Πίνακας 6.1), δεν φαίνεται όμως να στηρίζουν επαρκώς το τρίτο σκέλος (Πίνακας 6.3). Ωστόσο, η πεποίθηση περί ύπαρξης μιας ουσιαστικής σχέσης θρησκείας-οικονομίας δεν μετουσιώνεται κατ' ανάγκη σε θετική στάση έναντι των σύγχρονων εξελίξεων (ανάπτυξη-εξευρωπαϊσμός-παγκοσμιοποίηση). Μία ενδεχόμενη ερμηνεία είναι η ακόλουθη: εάν οι ερωτώμενοι προβαίνουν σ' αυτήν την αρνητική εκτίμηση στη βάση εμπειρικών διαπιστώσεων, η τελευταία στερείται αξιολογικής φρότισης (η οποία, ωστόσο, διατηρείται στην πιθανότητα που οι ερωτώμενοι προσδίδουν στη σχέση θρησκείας-οικονομίας περιεχόμενα διαφορετικά από εκείνα που υπαγορεύουν οι τρέχουσες οικονομικές εξελίξεις). Κατ' ουσίαν, έντονα κριτική στάση έναντι των τρεχουσών οικονομικών διεργασιών τείνουν να υιοθετούν ακόμη κι όσοι δεν αποκλείουν τη δυνατότητα συμβατότητας μεταξύ θρησκευτικών και οικονομικών σφαιρών.

Σε κάθε περίπτωση τα παραπάνω ζητήματα είναι σύνθετα και επιδέχονται περαιτέρω διερεύνηση. Μειονέκτημα βεβαίως συνιστά η έλλειψη κατασκευής τυχαίου δείγματος, η οποία όμως ήταν ανέφικτη λόγω του ιδιαίτερου μικρού πληθυσμού της έρευνας (η ιεραρχία της διοίκησης Εκκλησίας αριθμεί 80 αιρετά μέλη). Μια μελλοντική έρευνα των προβλημάτων αυτών οφείλει να επανατοποθετήσει αυτά τα ερωτήματα για την οικονομική ηθική της σύγχρονης ορθόδοξης Εκκλησίας σε ευρύτερα πλαίσια, είτε συγκριτικά (ώστε να συνεκτιμηθεί η θέση των ιεραρχών στις ορθόδοξες εκκλησίες της διασποράς και των πρεσβυγενών και μη πατριαρχείων και να διενεργηθούν συγκρίσεις προς τα ευρήματα που αφορούν την ελλαδική Ορθοδοξία), είτε με επέκταση της εμπειρικής βάσης στην Ελλάδα (ώστε να κατασκευασθεί τυχαίο δείγμα κληρικών χαμηλότερων βαθμίδων και να καταστεί δυνατή η αντιπαραβολή των θέσεών τους προς εκείνες της ιεραρχίας, ή και να συνεκτιμηθούν οι ατομικές διαφορές των κατώτερων κληρικών ως προς την οικογενειακή κατάσταση, ηλικία και μόρφωση). Το τελευταίο εγχείρημα προσκρούει σε ορισμένες, μη αμιγώς ερευνητικές, δυσχέρειες. Η παρούσα προσπάθεια, συνεπώς, παρά το γεγονός ότι συνιστά *έρευνα πεδίου* εξειδικευμένη σε κληρικούς ανώτερων βαθμίδων, δεν παύει, κατά τη γνώμη μας, να αποκαλύπτει ορισμένες

ουσιαστικές συνιστώσες της οικονομικής ηθικής της σύγχρονης ελλαδικής Ορθόδοξης Εκκλησίας.

5. ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Στόχος της παρούσας έρευνας υπήρξε η συναγωγή ενός πλαισίου δεοντολογικών αρχών και κανόνων που συνθέτουν το περιεχόμενο της σύγχρονης οικονομικής ηθικής της ελληνικής διοικούσης Ορθόδοξης Εκκλησίας. Παρά τη σοβαρή διακινδύνευση που ενέχει κάθε απόπειρα γενικευσιμότητας μιας πιλοτικής έρευνας πεδίου, είναι δυνατό να αποφανθούμε κατ' αρχήν ότι ένα *minimum* αξιακών προτύπων και κριτηρίων αποτίμησης της οικονομικής ζωής εκ μέρους της διοικούσης Εκκλησίας συνίσταται στις ακόλουθες κεντρικές παραδοχές:

- i) *σεβασμός της ανθρώπινης προσωπικότητας* ως κριτήριο αξιολόγησης των οικονομικών δραστηριοτήτων,
- ii) *μη-συνεκτίμηση της ενδοκοσμικής διάστασης της οικονομίας* ως πεδίου συμβιωτικών πρακτικών κειμένων εκτός του σώματος της εκκλησίας,
- iii) *θεώρηση της οικονομικής πράξης εντός των κανονιστικών-μεταφυσικών επιταγών της χριστιανικής διδασκαλίας,*
- iv) *διανομή του πλεονάσματος σε έργα φιλανθρωπίας-ευποιίας (χωρίς ωστόσο να αποκλείεται η προαγωγή της ποιότητας ζωής και της ατομικής ευτυχίας),*
- v) *ευρύτερη αξιολογική στάση έναντι της ζωής με κριτήρια που υπερβαίνουν την υλική διάσταση της ευημερίας, και*
- vi) *αναγόρευση των επιταγών της πατερικής οικονομικής διδασκαλίας (σε συνδυασμό προς ένα στοιχειώδη κώδικα εξατομικεύσιμης ηθικής) σε πρωταρχικό ιδίωμα της χριστιανικής οικονομικής ηθικής.*

Παράλληλα, διαφαίνεται ένα σύνολο συμπληρωματικών παραδοχών που αφορούν την *ηθική διάσταση* του επιχειρηματικού κέρδους, την *έλλογη* και *εν μέτρο* χρήση των υλικών αγαθών, την *κατάφαση* των βιοτικών αναγκών του ανθρώπου και την *άρνηση* υιοθέτησης αλλοτριών προς την πολιτισμική παράδοση της Ορθοδοξίας οικονομικών προτύπων. Η τελευταία διαπίστωση φαίνεται ότι μετουσιώνεται σε έναν *ιδιαίτερο σκεπτικισμό* έναντι της διάχυσης των αγαθών της ανάπτυξης και της παγκοσμιοποίησης θεσμών και συμπεριφορών, στο μέτρο που η τελευταία ασκεί καταλυτικές επιδράσεις μέσω της εγκατάλειψης παραδοσιοκρατικών αρχών και της αναγκαίας προσαρμογής σε νέες διαφαινόμενες κοινωνικές απαιτήσεις.

Η διοικούσα Εκκλησία της Ελλάδας, ωστόσο, δεν εμφανίζεται αδιάφορη έναντι των οικονομικών θεσμών, δεν απορρίπτει από την ποιμαντική της τακτική προβλήματα οικονομικής υφής, δεν εκλαμβάνει το επιχειρηματικό κέρδος ως επίμεμπτο και καταδικαστέο και δεν υιοθετεί αρνητική στάση έναντι των αγαθών της προόδου και του πολιτισμού (επιλογές με 0,0% προτίμηση). Εξίσου όμως μηδενική ανταπόκριση αντιστοιχεί και σε επιλογές που αφορούν ευεργετικές επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης, κατάφαση της μεγιστοποιητικής συμπεριφοράς και απολύτως θετική αποτίμηση των επιπτώσεων της ανάπτυξης και του εξευρωπαϊσμού παραδοσιακών δομών.

Η οικονομική ηθική της διοικούσης ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας φαίνεται να διαφοροποιείται έναντι της οικονομικής ηθικής των σύγχρονων ετερόδοξων εκκλησιών ως προς τις παραδοχές ii και vi. Στοιχείο απόκλισης συνιστά η μεγαλύτερη *πιστότητα* της Εκκλησίας της Ελλάδος στις αρχές της ανατολικής πατερικής οικονομικής διδασκαλίας, καθώς και η *μη-προτίμηση* υπέρ ενός *εγγενώς κοσμικού* χαρακτήρα του οικονομικού βίου. Οι λοιπές παραδοχές, ιδίως οι i, iv και v (καθώς και οι συμπληρωματικές υποθέσεις πλην της *έντονα κριτικής στάσης* έναντι της παγκοσμιοποίησης), είναι δυνατόν να ερμηνευθούν ως πιθανά ή δυνητικά σημεία *σύγκλισης* προς την οικονομική ηθική των ετερόδοξων χριστιανικών εκκλησιών. Τούτο βεβαίως επιρρωνύεται και από τη συνοπτική θεωρητική ανάλυση που προηγήθηκε, στα όρια της οποίας αντίστοιχες ηθικές επιταγές οφείλουν να οριοθετούν την οικονομική δραστηριότητα, κατά την κοινωνική διδασκαλία των λοιπών ευρωπαϊκών εκκλησιών. Χωρίς να μας διαφεύγει ότι οι ανωτέρω διαπιστώσεις δεν εκφράζουν παρά μόνο τάσεις απόψεων (και δεν αποκρυσταλλώνονται σε ενιαία πρακτική), φαίνεται ότι σταδιακά τίθενται οι βάσεις για την ενδεχόμενη διαμόρφωση μιας ενιαίας στάσης των επιμέρους εκκλησιών απέναντι στα κοινά οικονομικά, κοινωνικά και περιβαλλοντικά προβλήματα που απασχολούν τη σύγχρονη Ενωμένη Ευρώπη. Ο σεβασμός των επιμέρους ιδιαιτεροτήτων δεν αποκλείει τη δυνατότητα συζήτησης για την ανεύρεση μιας κοινά αποδεκτής βάσης διαπραγμάτευσης, εκ μέρους των –θεσμικών κατ' αρχήν εκπροσώπων των– ευρωπαϊκών χριστιανικών εκκλησιών, επίκαιρων προβλημάτων της σύγχρονης παγκοσμιότητας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ**ΠΙΝΑΚΑΣ 1**

Βαθμός συμβατότητας θρησκευτικής και οικονομικής σφαίρας

Ερώτηση 1.1. Η λογική των οικονομικών δραστηριοτήτων και οι ηθικές επιταγές της ορθόδοξης πίστης είναι δυνατόν να συσχετισθούν:

(Σε ποσοστό επί των απαντήσεων)

Απαντήσεις	% των απαντώντων
Σε μεγάλο βαθμό	16,2
Ικανοποιητικά	44,1
Ελάχιστα	29,4
Καθόλου	10,3
Σύνολο	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Βαθμός κατάφασης του σύγχρονου οικονομικού θεσμικού πλαισίου (εκ μέρους της εκκλησίας)

Ερώτηση 2.1. Πώς αντιμετωπίζει η Εκκλησία τις εκδηλώσεις της σύγχρονης οικονομικής ζωής;

Απαντήσεις	% των απαντώντων
Θετικά	24,2
Αρνητικά	4,5
Με επιφύλαξη	71,2
Αδιάφορα	0,0
Σύνολο	100,0

Ερώτηση 2.2. Οι σύγχρονοι οικονομικοί θεσμοί (π.χ., οικονομία αγοράς) αντανακλούν ελληνικές πολιτισμικές αξίες;

Απαντήσεις	Ποσοστά %
Σε μεγάλο βαθμό	10,4
Εν μέρει	35,8
Ελάχιστα	32,8
Καθόλου	20,9
Σύνολο	100,0

Ερώτηση 2.3. Κατά τη γνώμη σας, η σφαίρα των οικονομικών δραστηριοτήτων:

Απαντήσεις	% των απαντώντων
Οφείλει να έχει κοσμικό χαρακτήρα	2,9
Πρέπει να μην αυτονομηθεί από τη ζωή της Εκκλησίας	71,4
Αποτελεί τομέα εκτός της Εκκλησίας	1,4
Συναρτάται προς την Εκκλησία μόνο σε παραδοσιακούς κοινωνικούς σχηματισμούς	24,3
Σύνολο	100,00

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Βαθμός αποτίμησης οικονομικών φαινομένων και συμπεριφορών

Ερώτηση 3.1. Η οικονομική ζωή των πιστών πρέπει να συνιστά αντικείμενο ποιμαντικού έργου:

Απαντήσεις	% των απαντώντων
Πάντοτε	56,7
Αρκετές φορές	41,8
Σπάνια	0,0
Καθόλου	1,5
Σύνολο	100,0

Ερώτηση 3.2. Ποιο είναι, κατά τη γνώμη σας, το κρισιμότερο κριτήριο αξιολόγησης των οικονομικών δραστηριοτήτων;

Απαντήσεις	% των απαντώντων
Οικονομική αποτελεσματικότητα –ανταγωνιστικότητα	5,1
Σεβασμός ανθρώπινης προσωπικότητας	83,5
Πλήρης αξιοποίηση ανθρωπίνων-υλικών πόρων	10,1
Μεγιστοποίηση του κέρδους	1,3
Σύνολο	100,0

Ερώτηση 3.3. Ποιες αρχές επηρεάζουν, κατά τη γνώμη σας, την καταναλωτική οικονομική συμπεριφορά των Ελλήνων;

Απαντήσεις	Ποσοστά %
Χριστιανική διδασκαλία	14,0
Υποκειμενικές / ατομικές προτιμήσεις	12,8
Φαινόμενα μιμητισμού ξένων προτύπων	55,8
Τάση για κοινωνική προβολή	17,4
Σύνολο	100,0

Ερώτηση 3.4. Ποιες αξιακές αρχές συνδέονται, κατά την άποψή σας, προς τη διαμόρφωση της σύγχρονης επιχειρηματικής συμπεριφοράς;

Απαντήσεις	Ποσοστά %
Ηθική διδασκαλία της Εκκλησίας	13,9
Υποκειμενικές επιχειρηματικές αξίες	19,0
Τυπικές δεσμεύσεις / κανόνες δράσης	15,2
Λογική επιχειρηματικού κέρδους	51,9
Σύνολο	100,0

Ερώτηση 3.5. Η καταναλωτική συμπεριφορά του χριστιανού πιστού πρέπει να διακρίνεται από:

Απαντήσεις	Ποσοστά %
Λιτότητα-ασκητικότητα	19,7
Έλλογη χρήση υλικών αγαθών	73,7
Υπέμετρη κατανάλωση	1,3
Την προσπάθεια βελτίωσης του επιπέδου ικανοποίησης των αναγκών του	5,3
Σύνολο	100,0

Ερώτηση 3.6. Το επιχειρηματικό κέρδος:

Απαντήσεις	% των απαντώντων
Αποτελεί θεμιτή επιδίωξη των πιστών	9,2
Συνιστά καταδικαστέο κίνητρο	0,0
Πρέπει να εναρμονίζεται προς ηθικά και κοινωνικά κριτήρια	64,5
Δεν είναι πάντοτε συμβατό προς τη χριστιανική ηθική	26,3
Σύνολο	100,0

Ερώτηση 3.7. Ποιο θεωρείτε ως το σημαντικότερο κίνητρο οικονομικής συμπεριφοράς;

Απαντήσεις	% των απαντώντων
Το εγωιστικό-ατομικιστικό	21,3
Το αλτρουιστικό	12,5
Το ωφελμιστικό	56,3
Το ηθικο-μεταφυσικό	10,0
Σύνολο	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Στάση έναντι των σύγχρονων οικονομικών αιτημάτων (οικονομική ελευθερία, ευημερία, κοινωνική δικαιοσύνη)

Ερώτηση 4.1. Με ποια από τις παρακάτω γνώμες συμφωνείτε περισσότερο;

Απαντήσεις	% των απαντώντων
Η οικονομική συμπεριφορά των πιστών πρέπει να στοχεύει στη μεγιστοποίηση της ατομικής τους ωφελιμότητας	0,0
Η γνώσια χριστιανική οικονομική συμπεριφορά έχει ως κριτήριο τη φιλανθρωπία και αγαθοεργία	50,6
Η συμπεριφορά των πιστών είναι δυνατόν να συνδυάσει ατομική ευημερία και άσκηση ελεημοσύνης	48,1
Οι χριστιανοί οφείλουν να αναπτύξουν σύγχρονο οικονομικό ήθος και ευρωπαϊκή καταναλωτική συνείδηση	1,3
Σύνολο	100,0

Ερώτηση 4.2. Κατά την άποψη της Εκκλησίας ο χριστιανός:

Απαντήσεις	% των απαντώντων
Πρέπει να προσανατολίζεται στην προαγωγή της συλλογικής ευημερίας	28,6
Είναι θεμιτό να επιδιώκει τη βελτίωση της ατομικής του ευημερίας	5,2
Δεν πρέπει να αξιολογεί τη ζωή με κριτήρια υλικής μόνον ευημερίας	66,2
Πρέπει να υιοθετήσει αρνητική στάση έναντι των αγαθών του σύγχρονου πολιτισμού	0,0
Σύνολο	100,0

Ερώτηση 4.3. Η σύγχρονη χριστιανική οικονομική ηθική πρέπει να έχει ως πρωταρχικό γνώρισμα:

Απαντήσεις	% των απαντώντων
Την εργατικότητα και ευσυνειδησία	39,5
Την υπέρμετρη δαπάνη και σπατάλη	0,0
Τη λιτότητα με σκοπό τη συσσώρευση πλούτου	0,0
Την έμπρακτη εφαρμογή της πατερικής οικονομικής διδασκαλίας	60,5
Σύνολο	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Θέση της ελλαδικής διοικούσης Εκκλησίας έναντι ευρύτερων πολιτισμικών εξελίξεων

Ερώτηση 5.1. Σε ποιο βαθμό επηρεάζουν, κατά την εκτίμησή σας, την ελληνική πραγματικότητα οι πολιτισμικές αξίες της νεωτερικότητας;

Απαντήσεις	% των απαντώντων
Πολύ	19,4
Αρκετά	62,7
Ελάχιστα	17,9
Καθόλου	0,0
Σύνολο	100,0

Ερώτηση 5.2. Η οικονομική ανάπτυξη και ο εξευρωπαϊσμός της χώρας μας επιδρά στις τοπικές κοινωνίες και στις παραδοσιακές αξίες:

Απαντήσεις	% των απαντώντων
Θετικά	1,4
Αρνητικά	17,4
Ουδέτερα	2,9
Εν μέρει θετικά / εν μέρει αρνητικά	78,3
Σύνολο	100,0

Ερώτηση 5.3. Πιστεύετε ότι το σύγχρονο κλίμα παγκοσμιοποίησης των οικονομικών και πολιτισμικών διαδικασιών διαβρώνει τις παραδοσιακές οικονομικές συμπεριφορές στη χώρα μας;

Απαντήσεις	% των απαντώντων
Όχι	0,0
Ενδεχομένως	34,3
Ναι	64,3
Δ.Γ. / Δ.Α.	1,4
Σύνολο	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Συσχετίσεις*

Πίνακας 6.1.

Μεταξύ πλήρους συμβατότητας θρησκείας και οικονομίας αφενός (ερώτηση 1.1., επιλογή α) και θετικής αποτίμησης της αγοραίας οικονομίας (ερώτηση 2.2., επιλογή α) υφίσταται υψηλή θετική συσχέτιση (0,38).

Πίνακας 6.2.

Μεταξύ ικανοποιητικής συμβατότητας θρησκείας-οικονομίας (ερώτηση 1.1., επιλογή β) και εν μέρει θετικής στάσης έναντι της αγοράς (ερώτηση 2.2., επιλογή β) υφίσταται σχετικώς υψηλή θετική συσχέτιση (0,26).

* Συσχετίσεις μεταξύ διαφορετικών επιλογών με βαθμό άνω του 0,20 χαρακτηρίζονται ως θετικές, δηλαδή όσοι επιλέγουν μια απάντηση τείνουν να επιλέξουν και μια άλλη. Πλήρης πίνακας συσχετίσεων είναι ανέφικτο να σχολιαστεί στην παρούσα μελέτη.

Πίνακας 6.3.

Μεταξύ της έλλειψης συμβατότητας θρησκείας-οικονομίας (ερώτηση 1.1., επιλογή γ) και έντονα επιφυλακτικής στάσης έναντι της αγοράς (ερώτηση 2.2., επιλογή γ), υφίσταται οριακά θετική συσχέτιση (0,23).

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναστασίου, αρχιεπισκόπου Τιράνων, 2000, *Παγκοσμιότητα και Ορθοδοξία*, Αθήνα, εκδ. Ακρίτας.
- Γέμτος Π., 2000, «Ελευθερία και ευημερία ως κριτήρια αξιολόγησης κοινωνικών κανόνων και θεσμών», *Νεύσις*, 9, σ. 3-31.
- Γέμτος Π., 1984, *Μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, τόμος Ι, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση.
- Γιανναράς Χρ., 1998, *Η απανθρωπία του δικαιώματος*, Αθήνα, Δόμος.
- Γιανναράς Χρ., 1989, *Το πραγματικό και το φαντασιώδες στην πολιτική οικονομία*, Αθήνα, Δόμος.
- Γκότσης Γ. Ν., 2000, «Η κανονιστική θεμελίωση της ιδιοκτησίας στη δυτική μεσαιωνική σκέψη», *Νεύσις*, 9, σ. 33-56.
- Γκότσης Γ. Ν., 2000, «Η παλική ιεραρχική πολιτική θεωρία και η αναιρεσή της στη μεσαιωνική κοσμική διάνοηση», *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 28, σ. 111-142.
- Γκότσης Γ. Ν., 1996, *Θρησκεία, νεωτερικότητα και σύγχρονη πολιτισμική ταυτότητα*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Γκότσης Γ. Ν., 1996b, *Προβλήματα οικονομικής και πολιτικής ηθικής στην πατερική και τη βυζαντινή σκέψη*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Κεσελόπουλος Α., 1989, *Άνθρωπος και φυσικό περιβάλλον. Σπουδή στον Άγιο Συμεών το Νέο Θεολόγο*, Αθήνα, Δόμος.
- Μαντζαρίδης Γ. (επιμέλεια), 1972, *Η θεμελιώδης αρχή της κοινωνικής διδασκαλίας της Ορθοδοξίας*, Θεσσαλονίκη.
- Μαντζαρίδης Γ. (επιμέλεια), 1975, *Θέματα κοινωνιολογίας της Ορθοδοξίας*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Πουρναρά.
- Μεταλληνός Γεώργ., 1986, *Ορθόδοξη θεώρηση της κοινωνίας*, Αθήνα, εκδ. Παρούσια.
- Οικονόμου Ηλίας, 1994, *Θεολογική οικολογία. Θεωρία και πράξη*, Αθήνα, εκδ. Δέσπ. Μανομάτη.
- Παπαδερός Αλ., «Ορθοδοξία και οικονομία, διάλογος με τον Α. Müller Armack», εις Μαντζαρίδου Γ. (επιμέλεια), *Θέματα κοινωνιολογίας της Ορθοδοξίας*, σ. 85-165.
- Ροδίτης Γ. Δ., 1970, *Χριστιανισμός και πλούτος*, Αθήνα.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abel Ol., 1992, *La justification de l'Europe. Essai d'éthique européenne*, Genève, Labor et Fides.

- Anderson B.W., 1988, «The Apocalyptic Rendering of the Isaiah Tradition», εις Neusner J. et al. (επιμ.), σ. 17-38.
- «Après vatican II, le politique, problème apostolique», *Liberté politique*, 13 (2000).
- Arnould J., 2000, *L' église et l'histoire de la nature*, Paris, Cerf.
- Assemblée protestante européenne de Budapest, 1993, «Responsabilité chrétienne pour l' Europe», in *Foi et Vie*, vol. LXXXII, 2.
- Aubert J. M., 1987, *Droits de l' homme et libération évangélique*, Paris, Le Centurion.
- Baloglou Chr., 1998, «Economic Thought in the Last Byzantine Period», εις Todd-Lowry S., Gordon B. (eds), *Ancient and Medieval Economic Ideas*, ό.π..
- Baron X. et al., 2000, *Jean Paul II dans le monde*, Paris, Chêne.
- Bastian P., Collange F. (éds), 1999, *L'Europe et la recherche de son âme. Les Eglises entre l' Europe et la nation*, Genève, Labor et Fides.
- Baumgartner M., 1999, *L' église en Occident, des origines aux réformes du XVI siècle*, Paris, P.U.F..
- Bell D., 1979, *Les contradictions culturelles du capitalisme*, trad. M. Matignon, Paris, P.U.F..
- Bonnefous E., Valdrini P. (éds), 2000, *La société dans les encycliques de Jean-Paul II*, συνέδριο στο ίδρυμα Fondation Signer Polignac (22 Φεβρουαρίου 2000), Paris, Cerf.
- Boulgakov S., 1987, *Philosophie de l' économie*, trad. de russe, Lausanne, L' age d' Homme.
- Boyer Al., 1998, «Normes, rationalité critique et fondation ultime», εις Mesure S. (éd.), *La rationalité des valeurs*, Paris, P.U.F., σ. 81-116.
- Briner B., 2000, *Diriger selon Jésus: un modèle plus responsable d'aujourd'hui*, Rhône, Maison de la Bible.
- Calvez J. Y., 1999a, *Les silences de la doctrine sociale catholique*, Paris, L' Atelier.
- Calvez J. Y., 1999b, *L' Eglise et l' Economie. La doctrine sociale de l' Eglise*, Paris, L' Harmattan.
- Calvez J. Y., 1997, *Nécessité du travail. Disparition d' une valeur ou redéfinition?*, Paris, L' Atelier.
- Calvez J. Y., 1994, *L' Eglise devant le libéralisme économique*, D.D.B.
- Calvez J. Y., 1989, *L' économie, l' homme, la société. L' enseignement social de l' Eglise*, Paris, Desclée de Brouwer.
- Chester A., Martin R.P., 1994, *The theology of the Letters of James, Peter and Jude*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Christianisme et identité nationale* (επιμέλεια P. Poupard, 1994, συνέδριο Klingenthal, 27/30 Μαΐου 1993), 1994, Paris, Beauchesne.
- Collectif, 1997, *Quel avenir pour l' Etat Social?*, Genève, Labor et Fides.
- Commision sociale des évêques de France , 2000, *Le respect de la création*, Paris, Centurion-Cerf.
- Communio*, 147, 2000, «La mondialisation».
- Communio. Revue catholique internationale*, XVIII/3 (1993), «L'écologie».
- Conseil oecuménique des Eglises, 1994, *La foi Chrétienne et l' Economie Mondiale aujourd'hui*, Genève, W.C.C. Publications.

- Countryman L.W., 1980, *The Rich Christian in the Church of the Early Empire. Contradictions and Accommodations*, New York, Edwin Mellen.
- Dion M., 1998, *L' éthique de l'entreprise*, Paris, P.U.F..
- Disselkamp A., 1991, *L' éthique protestante de Max Weber*, Paris, P.U.F..
- Doré (éd.), 2000, *Le devenir de la théologie mondiale depuis le concile Vatican II*, Paris, Beauchesne.
- Earle-Ellis E., 2000, *Christ and the Future in the New Testament History*, Leiden, Brill.
- Esler P. F. (ed.), 1995, *Modelling Early Christianity. Social Scientific Studies of the New Testament in its Context*, London, Routledge.
- Esler P. F., 1998, *Christianity for the Twenty-First Century*, Edinburgh T. & T. Clark.
- Finnis John, 1998, *Aquinas. Moral, Political and Legal Theory*, Oxford, Oxford Univ. Press.
- Fuchs E. et al., 1994, *L' Homme respecté. Etat, identités, économie et droits de l'homme*, Genève, Labor et Fides.
- Fuchs E., 1998, *L' éthique protestante. Histoire et enjeux*, Genève, Labor et Fides.
- Fuchs E., 2000, *L' exigence et le don: vingt ans d'éthique théologique*, Genève, Labor et Fides.
- Funkestein A., 1995, *Théologie et imagination scientifique du Moyen Age au XVII siècle*, trad. P. Rothschild, Paris, P.U.F..
- Gelinier O., 1991, *L' éthique des affaires*, Paris, Le Seuil.
- Gilchrist J., 1969, *The Church and Economic Activity in the Middle Ages*, London.
- Gisel P., 1987, *La Création*, Genève, Labor et Fides.
- Gonzalez J. L., 1990, *Faith and Wealth. A History of Early Christian Ideas on the Origin, Significance and Use of Money*, San Francisco.
- Gordon B., 1989, *The Economic Problem in Biblical and Patristic Thought*, Leiden, Brill.
- Gordon B., 1987, «Biblical and Early Judeo-Christian Thought: Genesis to Augustine», εἰς Todd-Lowry, σ. 43-67.
- Gorringe T. J., 1994, *Capital and the Kingdom. Theological Ethics and Economic Order*, New York, Orbis.
- Gotsis G. N., Drakopoulou-Dodd S., 2000, «The economic implications of synoptic gospel theology», *History of Economic Ideas*, VIII/2002/2, σ. 7-34.
- Gotsis G. N., Drakopoulou-Dodd S., 2002, «Economic Ideas in the Pauline Epistles of the New Testament», *History of Economic Review*, 35(June 2002), υπό δημοσίευση.
- Grant C., 2001, *Altruism and Christian Ethics*, Cambridge, Cambridge Univ. Press.
- Grenholm C. H., 1993, *Protestant Work Ethics*, Uppsala.
- Groupe de recherche islamo-chrétien, 2000, *Péché et responsabilité éthique dans le monde contemporain: chrétiens et musulmans s'interrogent*, Paris, Centurion Press.
- Hamel G., 1990, *Poverty and Charity in Roman Palestine*, Berkeley, Univ. of California Press.
- Jackson Mc Cabe, 2001, *Logos and Law in the Latter of James. The Law of Nature. The Law of Moses and the Law of Freedom*, Leiden, Brill.

- Jean Paul II, 1993, *Lettre encyclique Veritatis splendor à tous les évêques de l'église catholique sur quelques questions fondamentales de l'enseignement social de l'Eglise*, Rome, Ed. Vaticanos.
- Joubert S., 2000, *Paul as Benefactor. Reciprocity, Strategy and Theological Reflection in Paul's Collection*, Tübingen, Mohr.
- Junker T., 1999, «Eglises et Europe: D' hier à demain, identité et attentes, tensions et dichotomies», εις Bastian J. P., Collange J. F. (éds), σ. 141-172.
- Karayianis A. D., Drakopoulou-Dodd S., 1998, «The Greek Christian Fathers», εις Todd-Lowry S., Gordon B. (eds), *Ancient and Medieval Economic Ideas*, σ. 163-208.
- Kato T., 1997, *La pensée sociale de Luc Actes*, Paris, P.U.F..
- Kempshall M.S., 1999, *The Common Good in Late Medieval Political Thought*, Oxford, Clarendon Press.
- Konrad R., 1998, *Quelle Eglise pour demain? Défis et espoirs pour un nouveau millénaire*, Paris, Cerf.
- Kramer R., 1982, *Arbeit: theologische, wirtschaftliche und soziale Aspekte*, Göttingen.
- Krämer W., 1991, «Arbeit-Freizeit», *Neues Handbuch Theologischer Grundbegriffe*, Eicher P. (επιμ.), Freiburg/Wien, τόμος I, σ. 51-65.
- Kraybill D. R., Sweetland D. M., 1983, «Possessions in Luce-Acts: A Sociological Perspective», *Perspective in Religious Studies*, 10, σ. 215-239.
- Langholm Odd, 1998a, *The Legacy of Scholasticism in Economic Thought. Antecedents of Choice and Power*, Cambridge, Cambridge Univ. Press.
- Langholm Odd, 1998b, «The Medieval Schoolmen (1200-1400)», εις Lowry Todd S., Gordon B. (ed.), *Ancient and Medieval Economic Ideas*, σ. 439-501.
- Langholm Odd, 1992, *Economics in the Medieval Schools, Wealth, Exchange, Value, Money and Usury According to the Paris Theological Tradition 1200-1350*, Leiden, Brill.
- Langholm Odd, 1987, «Scholastic Economics», εις Todd-Lowry S. (ed.), *Pre-classical Economic Thought*, σ. 115-135.
- Long D., Stephen, 2000, *Divine Economy. Theology and the Market*, London, Routledge.
- Mahoney J., 1984, *The making of moral Theology*, Oxford, Clarendon Press.
- Malina B. J., 1997, *The Social World of Jesus and the Gospels*, London, Routledge.
- Malina B. J., 1987, «Wealth and Poverty in the New Testament and its World», *Interpretation*, 41, σ. 354-367.
- Manstetten R., 1999, *Das Menschenbild der Ökonomie. Der homo oeconomicus und die Anthropologie von Adam Smith*, Freiburg, Alber.
- Martmi C. M., 2000, *Je rêve d' une Europe de l' esprit*, Paris, Fayard.
- Maugenest D. (éd.), 1990, *Le discours social de l'église catholique de Leon XIII à Jean Paul II*, Paris, Le Centurion.
- Meeks W. A., 1983, *The First Urban Christians. The Social World of the Apostle Paul*, New Haven, Yale Univ. Press.
- Meeks W. A., 1986, *The Moral World of the First Christians*, Philadelphia, The Westminster Press.

- Meynard-Reid P. U., 1988, *Poverty and Wealth in James*, Maryknoll, N.Y., Orbis Press.
- Miegge M., 1989, *Vocation et travail. Essai sur l'ethique puritaine*, Genève, Labor et Fides.
- Moreschini Cl., Norelli E., 2000, *Histoire de la littérature chrétienne, ancienne grecque et latine. 1. De Paul à l'ère de Constantin*, Genève, Labor et Fides.
- Mott S. Ch., 1995, «The Use of the New Testament in Social Ethics», εις Stackhouse M., Cann D.P., Mc, Roels S.J., *On Moral Business*, Grand Rapids, Eerdmans.
- Müller D., 1998, *Les éthiques de responsabilité dans un monde fragile*, Genève, Labor et Fides.
- Müller D., 1992, *Les lieux de l'action. Ethique et religion dans une société pluraliste*, Genève, Labor et Fides.
- Nardi C., 1991, «Clemente Alessandrino. Quale ricco si salva?», *In christiano et l'economia*, Roma, Borla.
- Neusner J. et al. (eds), 1988, *The Social World of Formative Christianity and Judaism*, Philadelphia, Fortress.
- Nitsch Th., 1990, «Further Reflections on Human-Nature Assumptions in Economics, Part I: The "Men" of Aristotle, Adam Smith et al.», *International Journal of Social Economics*, 17/6, σ. 4-34.
- Novak M., 1991, *The Spirit of Democratic Capitalism*, London, Simon and Schuster.
- Novak M., 1987, *Une éthique économique, les valeurs de l'économie*, Paris, Cerf.
- Pannenberg W., 1983, *Anthropologie in theologischer Perspektive*, Göttingen.
- Paris Dov., 1998, «An Economic Outlook at the Old Testament», εις Lowry Todd S., Gordon B. (επιμ.), *Ancient and Medieval Economic Ideas*, σ. 39-103.
- Pelletier D., 1996, *Economie et humanisme*, Paris, Cerf.
- Preston H., 1991, *Religion and the Ambiguities of Capitalism*, Cleveland, Oh., Pilgrim Press.
- Ravignan F. de, 1992, *L'économie à l'épreuve de l'Évangile*, Paris, Cerf.
- Raynaud Ph., 1987, *Max Weber et les dilemmes de la raison moderne*, Paris, P.U.F..
- Renaut Al., Mesure S., 1996, *La guerre des dieux. Essai sur la querelle des valeurs*, Paris, Grasset.
- Rich A., 1994, *Ethique économique*, Genève, Labor et Fides.
- Rouet A., 2000, *Faut-il avoir peur de la mondialisation?*, Paris, Desclée de Brouwer.
- Salamito, 1996, *De l'éloge des mains au respect des travailleurs. Idées greco-romaines et christianisme antique*, Orléans, La main, Ed. Institut des arts visuels.
- Schafer-Guignier O., 1990, *Et demain la terre. Christianisme et écologie*, Genève, Labor et Fides.
- Schumacher G., 1987, *To live and to work*, Bromley, Conn.
- Semaines Sociales de France, 2000, *D'un siècle à l'autre: L'évangile, les chrétiens et les enjeux de société* (Paris, Nov.99), Paris, Fayard.
- Todd-Lowry S., 1987, *Pre-classical Economic Thought*, Boston/Dordrecht/Lancaster, Kluwer Acad. Publ..

Todd-Lowry S., Gordon B. (eds), 1998, *Ancient and Medieval Economic Ideas and Concepts of Social Justice*, New York/Köln/Leiden, Brill.

Vatican II (consile), 1967, *Constitutions, décrets, déclarations*, Paris, Le Centurion.

Verner O. C., 1983, *The Household of God. The Social World of the Pastoral Epistles*, Scholars, CA, Chico.

Wachob W. H., 2000, *The Voice of Jesus in the Social Rhetoric of James*, Cambridge, Cambridge University Press.

Weber Max, 1991, *Histoire économique. Esquisse d' une histoire universelle de l'économie et de la société*, trad. Bouchindhomme C., Paris, Gallimard.

Weber Max, 1996, *Sociologie des religions*, trad. Grossein, Paris, Gallimard.

Whybray R.N., 1990, *Wealth and Poverty in the Book of Proverbs*, Sheffield, JSOT Press.